



Radboud Universiteit Nijmegen

Masterscriptie Geschiedenis en Actualiteit

‘Het blijft enigszins uit logeren’

*Persoonlijke correspondentie tussen studerende jongeren en hun liefdesrelatie
in naoorlogs Nederland; 1947*

Edwin Patrick Cotter, BA

s4147405

Masterspecialisatie Geschiedenis en Actualiteit

Faculteit der Letteren

Radboud Universiteit Nijmegen

15 augustus 2017

Scriptiebegeleiding: Prof. Dr. Jan Kok en Tim Riswick, MA

Inhoud

Inleiding	3
Historiografisch debat	5
Historiografie van de naoorlogse periode	10
Historische context van naoorlogs Nederland	12
Levensloop Pieter en Henny	13
Persoonlijke correspondentie als historische bron	15
Bronnencollectie, bronselectie en gevonden thema's	17
Inhoudelijke kenmerken broncollectie	20
Casestudy januari – februari 1947	27
Conclusie	35
Primaire bronnen:.....	37
Secondaire literatuur:	37
Bijlage 1: codeboek.....	39
Bijlage 2: transcripten geselecteerde brieven.....	41

Inleiding

‘Lieve Piet. Vanmorgen kreeg ik je brief, waar ik erg blij mee ben.’¹ Zo begint de eerste brief uit 1947 tussen Henny en Pieter (roepnaam ‘Piet’), twee jongvolwassenen uit Nederland. Henny was twintig jaar oud (geb. 1927), Pieter zesentwintig (geb. 19 maart 1920 te Ruinen, Drenthe). Tijdens een bijeenkomst van de *Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie* (NJN) in 1939 hadden de twee elkaar leren kennen en was de basis gelegd voor hun relatie. Wanneer deze precies ontstond is niet duidelijk. De NJN was een vereniging voor jongeren geïnteresseerd in natuurstudie. Opgericht in 1920 had de vereniging een politiek en religieus neutraal karakter, waardoor ze tijdens de oorlog openlijk kon blijven voortbestaan. In de naoorlogse jaren volgde een afsplitsing van de *Christelijke Jeugdbond van Natuurvrienden* (CJN). In een onbekend moment is een relatie ontstaan tussen Pieter en Henny. Omdat ze op afstand van elkaar woonden en studeerden, hebben beiden elkaar op wekelijkse basis geschreven. Van de jaren 1947-1950 is de correspondentie hiervan bewaard gebleven. Dit corpus van honderden brieven is geheel niet in ander onderzoek beschreven. Dat het een persoonlijke inkijk geeft in het leven van relatief ‘gewone’ jongeren maakt het tot fascinerend materiaal.

In dit onderzoek versta ik onder ‘persoonlijke correspondentie’ de bewaard gebleven brieven uit de periode 1947-1950, geschreven door Pieter en Henny. Centraal in dit onderzoek staat de liefdesrelatie tussen de twee.

Beiden waren nog aan het studeren en woonden nog niet samen. Dit kwam omdat ongetrouwd samenwonen in deze periode zeer ongebruikelijk was, alsmede door nog niet afgeronde studies en de woningnood in Nederland. Beiden schreven over vrienden, huisgenoten en het leven in de studentensteden waar zij woonden: respectievelijk Amsterdam en Delft. Henny en Pieter waren beiden in de laatste fase van hun studies. Van Pieter is bekend dat hij vanaf het studiejaar 1941-42 een opleiding aan de Technische Hoogeschool Delft (heden de TU Delft) volgde en Henny een sociografische opleiding in Amsterdam. Specifieke data over Henny haar studieloopbaan zijn niet bekend.

Pieter woonde in verband met zijn studie afwisselend in Zwolle en Delft. In september 1946 heeft Pieter zijn studie weer opgepakt, na een gedwongen stop door zijn verblijf in concentratiekamp Vught in 1943 en een stop op gegeven colleges in september 1944. Tenslotte volgde zijn huwelijk met Henny in december 1950 en gingen samenwonen in Zwolle. Henny schreef in 1947 enkele malen over het ‘op kandidaatsexamen gaan’, waarmee

¹ Brief van Henny aan Pieter. 5 januari 1947, flr.

de laagste academische graad kon worden behaald. Beiden schreven meerdere malen per week aan elkaar en verwezen in hun brieven naar recent ontmoetingen.

Het is duidelijk dat Pieter en Henny volwassen werden en waren in een ingewikkelde omgeving. Nederland kampte met voedseltekorten, woningnood en algemene rantsoening, stammende uit de oorlogsjaren. Dit legde een grote druk op de huisvrouw, namelijk dat ze zonder ondersteuning van huishoudhulpen de thuissituatie moest organiseren in een periode van tekorten, oorlogsschade en rantsoenen. Huishoudens hadden weinig bestedingsruimte, waarbij het organiseren van de uitgaven een taak voor de huisvrouw was.² Ook was er onder autoriteiten zorg over zedelijk verval van jongeren: ‘De zwarte handel, de ‘arbeidsschuwheid’, het zwelgen in alcohol, tabak, dansen en bioscoopbezoek, het waren in hun ogen evenzovele symptomen van een algeheel zedelijk verval.’³ Met dit onderzoek hoop ik een beeld te geven van hoe Nederlandse jongvolwassenen in de naoorlogse periode hun liefdesrelatie ervoeren en hoe deze paste binnen het ideaal van het mannelijk kostwinnerschap. Dit met betrekking tot de naoorlogse samenleving waarin zij opgroeien: welke mogelijkheden en valkuilen waren er voor jongeren? Verder spelen identiteit en toekomstverwachtingen een grote rol: wat waren de verwachtingen voor zowel mannen als vrouwen en wat voor rol was er voor het huwelijk hierbij? Het onderzoek is op basis van een selectie van zeven brieven uit 1947 uitgevoerd, na alle uit 1947 beschikbare brieven te hebben geïnventariseerd. Uitleg over de selectiecriteria hierbij zal verder in dit onderzoek worden toegelicht.

Gebruikte literatuur heeft betrekking op de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving na de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast worden drie kernbegrippen verklaard en gedefinieerd: het kameraadschappelijk huwelijk, studeren door vrouwen en het mannelijk kostwinnerschap. Op basis van deze begrippen zal het bronmateriaal worden besproken en geanalyseerd. De analyse wordt vooraf gegaan door een overzicht van het historiografisch debat over de Tweede Wereldoorlog als breukervaring, de naoorlogse periode in Nederland en veranderingen waarop men het huwelijk zag in het midden van de twintigste eeuw. Daarna zal een tweeledige historische context worden besproken. Allereerst wordt een beeld geschetst van de Nederlandse samenleving tussen 1945 tot 1947. Hierop volgt een korte levensloop van Pieter en Henny, vanaf hun ontmoeting in 1939 tot aan hun huwelijksjaar in 1950. Na de context geschetst te hebben volgt een betoog over het belang en gebruik van persoonlijke

² Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam, 2009), 197-198.

³ Jos Perry, H el ene Vossen, ‘Oude problemen, nieuwe oplossingen. De cultuur van de arbeidersjeugd en de katholieke levensscholen, 1945-1955’, Hansje Galesloot, Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (), 89-114, alhier 89.

correspondentie als historische bron. De selectie van het bronmateriaal en de gedefinieerde onderzoeksperiode worden ook uiteengezet. Tenslotte volgen twee analyses. De eerste geeft een algemeen overzicht van de in 1947 geschreven brieven en welke onderwerpen en verhalen opvielen. De tweede analyse, de eigenlijke *casestudy*, is een detailstudie van zeven brieven uit de maanden januari, februari en april van het voornoemde jaar. In de conclusie wordt de balans opgemaakt van de inhoud van het bronmateriaal en mogelijkheden voor vervolgonderzoek. Het codeboek en transcripten van de brieven zijn als bijlagen opgenomen en kunnen daar worden geraadpleegd.

Historiografisch debat

Drie begrippen zijn belangrijk om een beeld te krijgen van de historische context. Dit zijn het kameraadschappelijk huwelijk, het studeren door vrouwen en het mannelijk kostwinnerschap. De overgang naar een romantisch huwelijk was eind achttiende eeuw een poging om huwelijken, die tot dan op andere gronden waren gesloten, stabiel te maken.⁴ Eind negentiende eeuw was er een overgang naar het zogenaamde ‘partnerschapshuwelijk’⁵, in reactie op de ‘huwelijksmoeheid.’⁶ Van Ussel stelde dat het huwelijk zware eisen stelde aan partners, mede door de onverbreekbaarheid. Het bestempelen van een huwelijk als ‘onverbreekbaar’ is verbonden aan de beperkte mogelijkheden voor echtscheiding, in 1947 nog op basis van het Burgerlijk Wetboek uit 1838. Ontbinding was alleen mogelijk op basis van: ‘overspel, kwaadwillige verlating, veroordeling wegens misdrijf, of zware mishandeling door de echtgenoot.’⁷

Vanwege de onverbreekbaarheid bracht het **kameraadschappelijk huwelijk** ruimte voor de ‘intensifiëring van de affectieve relaties tussen de leden.’⁸ Ook in de twintigste eeuw kwam de nadruk te liggen op ‘liefde, kameraadschap en geestelijke en intellectuele overeenstemming.’⁹ Voor vrouwen gaf het volgen van een studie de mogelijkheid om zowel zichzelf te ontwikkelen en meer gewild te zijn op de huwelijksmarkt. Hierbij zouden echtgenoten elkaar moeten zien als ‘weliswaar verschillende, doch gelijkwaardige partners, die elkaar aanvulden en elkaar nodig hadden’¹⁰ Deze idealen werden tijdens de jaren twintig

⁴ Stephanie Coontz, *Marriage, a history: from obedience to intimacy or how love conquered marriage* (New York, 2005), 149.

⁵ J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (Amsterdam, 1968), 330.

⁶ J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van*, 330.

⁷ Professor Mr. B. M. Teldersstichting, *Echtscheiding. Divorce. Ehescheidung* (Den Haag, 1960), 7.

⁸ J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van*, 330.

⁹ Ali de Regt, ‘Het ontstaan van het moderne gezin, 1900-1950’, in: Ton Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Heerlen, 1993), 219-239, alhier 229.

¹⁰ Ali de Regt, ‘Ontstaan van het ‘moderne’ gezin’, 229.

door verschillende kanten bediscussieerd, want het gelijkheidsideaal was in een groot deel van de gevallen meer ideaal dan de werkelijkheid. Ook raadden verschillende adviesboeken over het huwelijk deze manier van omgang af en raadde een ondergeschikte positie van de vrouw aan. Wel bleef voor de vrouw het huisvrouw zijn en moederschap de belangrijkste oriëntatie, maar werd een kameraadschappelijke verhouding met hun echtgenoot verwacht. Geleidelijke verandering was af te leiden aan het gebruik van geboortebeperking binnen de middenklasse, waarbij het onder Nederlandse katholieken en gereformeerden minder gold. Ook daalde de leeftijd waarop jongeren voor het eerst geslachtsgemeenschap hadden van 24 naar 21 in 1940. De huwelijksleeftijd bleef gelijk maar jongeren trokken zich minder aan van het verbod op seks voor het huwelijk.¹¹

Het laatste breekpunt in de ontwikkeling van ‘love based marriage’¹² zou tijdens de jaren vijftig volgen. Volgens Coontz was dit het eindpunt van een lange ontwikkeling uit de achttiende eeuw. Het systeem van ‘love based marriage’ was onstabiel en kende verschillende crisismomenten: eind achttiende en negentiende eeuw, evenals tijdens de jaren twintig en jaren vijftig van de twintigste eeuw. Tijdens de jaren vijftig begonnen ontwikkelingen die tijdens de jaren zestig en zeventig tot ontplooiing zouden komen. Er was sprake van onvrede onder vrouwen over de levensbestemming van huisvrouw. Ook wanneer zij tevreden waren over hun positie hoopten ze op meer mogelijkheden voor opleiding en zelfontplooiing (‘I want them to have some goal in life besides being a housewife.’¹³) In 1967 kwam door een artikel van Joke Smit in *De Gids* onbehagen van Nederlandse huisvrouwen onder de aandacht.¹⁴ De toename van werkende getrouwde vrouwen zorgde in de VS voor een groei van hun aspiraties en daarmee ook frustraties over de belemmeringen van het huwelijk en op de arbeidsmarkt.¹⁵ In Nederland werd het werken door vrouwen belemmerd door wetgeving welke sinds 1838 nauwelijks veranderd was. Vrouwen werden voor de wet als handelingsonbekwaam beschouwd: ze was gehoorzaamheid aan haar echtgenoot verschuldigd, betalingen en uitgaven konden niet zelfstandig geregeld worden (los van ‘huishoudgeld’) en bij bepaalde beroepen volgde bij trouwen of zwangerschap ontslag. Tot 1970 bleef de man ‘hoofd der echtvereniging.’¹⁶

Vanaf de jaren zestig verdween de huisvrouw als typisch Nederlands fenomeen. Door enquêtes en spraakmakende publicaties als *Het onbehagen bij de vrouw* (1967) van Joke Smit

¹¹ Ibidem, 229-230.

¹² Coontz, *Marriage*, 228.

¹³ Ibidem, 251.

¹⁴ Kloek, *Vrouw des huizes*, 205-206.

¹⁵ Coontz, *Marriage*, 8-9, 228, 250-253.

¹⁶ Kloek, *Vrouw des huizes*, 201.

kwam onvrede over het huwelijk en huisvrouwenschap als eindbestemming aan de oppervlakte. Smit stelde de ongelijke kansen van vrouwen op de arbeidsmarkt aan de kaak en vond dat vrouwen uit hun isolement geholpen moesten worden om meer mee te doen aan het maatschappelijk leven. Vrouwen moesten een ‘vechthouding’ ontwikkelen om mens te worden, aldus Smit. Enkele jaren later zou haar werk gevolgd worden door de actiegroep Dolle Minna (1970).¹⁷

Theo Engelen schreef eveneens over wat hij een ‘moderniseringsproces’ noemt in de Nederlandse demografie van de jaren vijftig. Regionale niveauverschillen werden kleiner en maakte Nederland op huwelijksgebied homogener. De huwelijksleeftijd voor zowel mannen als vrouwen daalde en echtparen kregen minder kinderen. Dit laatste was een voortzetting van de trend welke in de vooroorlogse jaren begon.¹⁸

Het mannelijk kostwinnerschap is een specifieke organisatie van het gezin en huishouden en kwam eind achttiende eeuw in West-Europa op, in samenhang met het ‘love-based marriage’. Tot aan de jaren vijftig was dit kostwinnerschap de meest standaard rolverdeling binnen het huishouden. Binnen het gezin nam de vrouw verantwoording voor onbetaalde activiteiten binnen het huishouden en bij de opvoeding van kinderen. Voor mannen was het gezin een plaats van ontspanning buiten het werk, waar zij zich overdag volledig op konden richten. Met de man veel van huis, werd het de taak van vrouwen om een ‘huiselijk’ gezinsleven te organiseren. Het huishouden en opvoeding werden ‘vervrouwelijkt’ en de leefwerelden van mannen en vrouwen werden respectievelijk in een ‘publieke’ en ‘private’ sfeer verdeeld.¹⁹ De groei van het mannelijk kostwinnerschap kwam met hogere arbeidslonen, waardoor het mogelijk werd om met het loon van één werkend gezinslid (de mannelijke echtgenoot en gezinshoofd) een gezin te onderhouden. Hiermee nam tijdens de negentiende eeuw geregistreerd betaald werk door arbeidervrouwen af. Dit wil niet zeggen dat vrouwen daadwerkelijk geen betaalde arbeid meer verrichtten, maar dat het niet geregistreerd werd als betaalde arbeid, bijvoorbeeld in volkstellingen. Hierdoor maakte de waardering van dit soort werk door vrouwen een verandering door. Naaiwerk, wassen, kamerverhuur of strijkwerk waren mogelijkheden waarin vrouwen het gezinsinkomen konden

¹⁷ Kloek, *Vrouw des huizes*, 179, 206, 208-210.

¹⁸ Theo Engelen, ‘Stiekem en met mate. Huwelijk en voortplanting in Nederland tijdens de jaren vijftig’, in: Paul Luyx, Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum, 1997), 131-145, alhier 144-145.

¹⁹ Hannelore Vandebroek, *Het geslacht van de arbeid: Opvattingen over vrouwenarbeid in Belgische katholieke intellectuele kringen (1945-1960)* (Leuven, 2002), 70-73.

aanvullen.²⁰ Argumenten tegen het werken door gehuwde vrouwen pasten ook in het religieus beeld dat vrouwen thuis voor het gezin zorgden. Huishoudelijk werk dat door vrouwen werd gedaan was van groot belang om de huisorganisatie draaiende te houden, omdat de man als kostwinner veel van huis was. Voor echtgenoten gaf het status als ze zelf genoeg verdienden om hun echtgenotes thuis te houden. Onder arbeiders bestond ook het ideaal om een burgerlijk gezin te hebben, met een mannelijk kostwinner en gescheiden sferen.²¹

Tijdens de jaren negentig verschenen een groot aantal artikelen over het mannelijk kostwinnerschap.²² Colin Creighton noemde vijf valkuilen in het debat over kostwinnerschap: 1) bronmateriaal verschilt per casus van elkaar en belemmert een algemeen overzicht van andere verklaringen, 2) het gebrek aan aandacht voor onderzoek naar werkgevers en marktwerking bij kostwinnerschap ('labour market processes') en 3) gebrek aan onderzoek naar mogelijkheden tot zelfstandig ontwikkeling binnen de arbeidersklasse ('agency' en verandering). Er was in eerder onderzoek 4) weinig verbinding van huishoudens en de arbeidsmarkt en 5) dat onderzoek bood onvoldoende verklaringen voor verschillen op basis van regio, industrie, beroep en land.

Creighton schetste een overzicht van verklaringsmodellen over het mannelijk kostwinnerschap. Er was voor hem een breder debat nodig over het kostwinnerschap, waarbij huishouden en werkgevers tezamen werden onderzocht. Hierbij was ook regionaal verschil van belang als mogelijke verklarende factor. Het gebrek aan mogelijkheden voor mannelijke kostwinnaars in de negentiende eeuw impliceert niet dat ze geen belang hadden bij de groei van het mannelijk kostwinnerschap.²³

Angelique Janssens omschreef het mannelijk kostwinnerschap als een huishoudelijke organisatie waarin de echtgenoot als enige inkomen verdient om zijn afhankelijke vrouw en kinderen te onderhouden. In ruil hiervoor is de echtgenote verantwoordelijk voor het huishouden en de opvoeding van kinderen. 'A particular model of household organization in which the husband is the sole agent operating within the market sector, deploying his labour in order to secure the funds necessary to support a dependent wife and children. In exchange, the wife assumes responsibility for the unpaid labour required for the everyday reproduction

²⁰ Ali de Regt, 'Arbeiders, burgers en boeren: gezinsleven in de negentiende eeuw', in: Ton Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Heerlen, 1993), 193-218, alhier 196-197.

²¹ De Regt, 'Arbeiders, burgers en boeren', 197.

²² Colin Creighton, 'The rise of the male breadwinner: a reappraisal', *Comparative Studies in Society and History* 31 (1996), 310-337.

Angelique Janssens, 'The rise and decline of the male breadwinner family? An overview of the debate', *international review of social history* 42 (1997), 1-23.

²³ Colin Creighton, 'The rise of the male breadwinner: a reappraisal', *Comparative Studies in Society and History* 31 (1996), 310-337, alhier 310-311 en 334.

of her husband's market work, such as cooking, cleaning and laundering. In addition, she provides for the intergenerational reproduction of labour: the bearing and raising of children. Through this parental division of labour, the children are exempted from productive activities until a given age and are provided with time for education and personal development.²⁴ We zien hier het door Vandebroek genoemde vervrouwelijken van het huishouden en het beperken van de huisvrouw tot deze sfeer. De plaats van de vrouw was idealiter in huis. Janssens had ook kritiek op het idee dat het mannelijk kostwinnerschap eind negentiende eeuw al sterk aanwezig was. De recente toename van vrouwen op de arbeidsmarkt is voor haar een terugkeer naar de historische norm van vrouwelijke arbeidsparticipatie. Janssens noemt Hettie Pott-Butler's verklaring van de Nederlandse ontwikkelingen op basis van de hoge levensstandaard en de sociale structuur waardoor burgerfamilies vanaf de zeventiende eeuw konden opkomen. Dit patroon kon zich voortzetten en bestaan tot de jaren zeventig door hoge arbeidsparticipatie en verzuiling. Voor een beter historisch overzicht moeten de sociale ontwikkelingen van vrouwenwerk in andere niet-Westerse gebieden worden meegenomen.²⁵ In dit onderzoek hoop ik dit beeld van vrouwen als hoeders van het huishouden, de verwachting hiervan, te toetsen aan het bronmateriaal. Hebben Henny en Pieter deze verwachting van elkaar bij een eventuele toekomst samen?

Over de rol van vrouwen aan de universiteit kan een pessimistisch en wisselend beeld geschetst worden. Hierbij sprak Van Essen over 'verplaatsing van hiërarchisch gestructureerde relaties'²⁶. Na een grote stijging van het aantal vrouwelijke universitaire studenten tussen 1900-1920, volgde daarna een daling in het aantal dat exacte vakken volgden. Er volgde een mentaliteitsverandering onder vrouwelijke studenten: de eerste generatie vrouwelijke studenten (c. vierde kwart negentiende eeuw) moest vechten om erkenning en een plaats aan de universiteit. Na 1910 kregen vrouwen ruimte voor het studentenleven, waarbij de stereotiep 'meisjesstudent' ontstond. Er kwam een nieuwe doelgroep: vrouwen wie een studie of een deel van een studie volgde ter voorbereiding op huwelijk of de algemene vorming.²⁷ Daarnaast liet een debat over werken door gehuwde vrouwen in 1933 zien dat de gezinszorg een 'vanzelfsprekende taak voor vrouwen was'.²⁸ Wel was er in de jaren dertig een herwaardering voor studerende vrouwen. Er was een gunstig beeld van de gestudeerde vrouw, maar het einddoel van huisvrouw en huwelijk bleef

²⁴ Janssens, 'The rise and decline', 3.

²⁵ Janssens, *The rise and fall*, 6-7, 11, 22.

²⁶ Mineke van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland* (Amsterdam, 1990), 448.

²⁷ Van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*, 93-95

²⁸ *Ibidem*, 352-353.

bestaan.²⁹ Tussen 1945-1959 veranderde er op het oog weinig in het denken over meisjesopvoeding. Echter was er felle discussie over coëductie in de Katholieke kring.³⁰ Het volgende citaat uit het *Algemeen Handelsblad van 1937* laat het conflict tussen vrouwen, studie, huwelijk en werk zien: ‘Het eigenlijke doel der vrouwenbeweging was niet meer rechten voor de vrouw (mannen en vrouwen zijn sterk [verscheiden]); het doel is een betere verhouding tusschen den man en de vrouw’³¹. Het studeren door vrouwen zou volgens een deel van de mensen leiden tot een meer intellectueel gelijke verhouding tussen man en vrouw; waarbij de verwachting was dat er daadwerkelijk gehuwd werd, ook onder studerende vrouwen.

Historiografie van de naoorlogse periode

De naoorlogse periode was zowel een periode van breuk, alsmede de wens tot terugkeer naar vooroorlogse rolpatronen. Het historiografisch debat over breuk en continuïteit in de naoorlogse periode kreeg eind jaren zeventig vorm door de publicaties van Hans Blom en Herman de Liagre Böhl. Blom publiceerde in 1977 zijn eerste bijdragen aan dit periodiseringsdebat. Volgens hem moest de continuïteit, ondanks ingrijpende oorlogsveranderingen, niet uit het oog verloren moeten worden. Blom was tegen het overschatten van de invloed van vernieuwingsbewegingen. In 1981 publiceerde Blom het artikel ‘Jaren van tucht en ascese’, waarin hij onderzoek deed naar de stemming onder de Nederlandse bevolking in de jaren 1945-1950. Blom stelde in zijn conclusie vast dat het moeilijke jaren waren. ‘Het was dan ook in en door dit stelsel van verzuiling dat deze wederopbouw in ruime zin tot stand kon komen en zelfs aan het einde van de jaren veertig de eerste successen kon boeken: de teugels konden, althans materieel, enigszins worden gevierd.’ Binnen deze periode beschreef Blom dat tegen het einde van de jaren veertig het denken over mogelijke welvaart op kon komen. Ook was er een ‘verzadiging’ ontstaan in de aandacht en interesse voor de oorlog.³² Als kern volgde in 1983 Blom zijn inaugurele rede, getiteld ‘In de ban van goed en fout?’. Hierin stelde Blom dat na de bevrijdingsroes de eerdere verhoudingen

²⁹ Mineke Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948* (Amsterdam, 1994), 361.

³⁰ Van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*, 111.

³¹ Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 362. Door Bosch geciteerd uit: *Algemeen Handelsblad*, 27.4.1937.

³² Hans Blom, ‘Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 96.2 (1981), 300-333, alhier 331.

en verzuiling terugkeerde. Ook vond hij dat de invloed van de vernieuwingsbewegingen overschat werd.³³

De Liagre Böhl schreef in 1985 in 'De Gids' dat hij de naoorlogse consensus als een constructie interpreteerde en niet als een spontaan ontstaan iets. Morele onrust onder de elites was voornamelijk van toepassing op gedrag binnen de arbeidersklasse. Hij zag de vernieuwingsbewegingen als meer invloedrijk dan Blom. Bij deze groepen valt te denken aan de 'Nederlandse Volksbeweging': volgens De Liagre Böhl zag de vereniging zich tot taak om een 'ethisch reveil van het hele maatschappelijk leven te brengen, door een beroep te doen op het persoonlijk verantwoordelijkheidsbesef met betrekking tot gezin, wonen, onderwijs, arbeid en vrije tijd. Het gezin was hierbij de steunpilaar van de vernieuwde samenleving.'³⁴ De doorbraakbeweging kende vier basisprincipes: 1) het gezin was de kleinste eenheid van de samenleving. 2) De oorlog had een bijdrage geleverd aan het verdwijnen van de klassentegenstellingen en werkte toenadering in de hand. 3) Strengere straffen moesten zedelijk verval tegengaan, 4) waarbij zorgen over moreel verval zich voornamelijk op de ongeschoolde arbeidersbevolking gericht was, omdat zij afkomstig zouden zijn uit zwakke gezinnen en daardoor zich eerder aan onzedelijk gedrag als zwarte handel.³⁵ Tenslotte verscheen in 1987 de bundel 'In fatsoen hersteld' van de redacteurs Hansje Galesloot en Magreet Schrevel. Zij en hun bundelauteurs sloten met nieuw onderzoeksmateriaal aan op het debat. Het naoorlogse zedelijkheidsoffensief had volgens hun vergelijkingen met vooroorlogse reacties op verval en reveil. Hierbij kwamen de verschillende auteurs geen fundamentele veranderingen tegen, maar gaf de oorlog een nieuwe impuls aan zorgen over zedelijk verval.³⁶

Ad van Liempt schreef in zijn boek 'Na de bevrijding' van 'bedrogen verwachtingen'.³⁷ Hiermee bedoelde hij dat na de feestvreugde in 1944 en '45 de harde realiteit van opbouw duidelijk werd: Nederland was financieel aan de grond door de aanwezigheid van grote hoeveelheden geld van weinig waarde en een bloeiende zwarte markt. Daarnaast waren steden, industrie en infrastructuur verwoest: 'De problemen om weer onderdak te komen, en om weer een enigszins aanvaardbare leefomgeving te scheppen, zijn

³³ Hans Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007), 25.

³⁴ Hermann de Liagre Böhl, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945: Een motor van wederopbouw', Hansje Galesloot en Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en opbouw na de oorlog* (Amsterdam, 1987), 15-28, alhier 21-23.

³⁵ De Liagre Böhl, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945', 22-24.

³⁶ Hansje Galesloot en Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en opbouw na de oorlog* (Amsterdam, 1987), 8, 10-11.

³⁷ Ad van Liempt, *Na de bevrijding. De loodzware jaren 1945-1950* (Amsterdam, 2014), 25.

zó immens dat ze alles overheersen, in het dagelijks leven, maar ook in de politieke besluitvorming.³⁸ Van Liempt besteedde in zijn werk vooral aandacht aan minderheden uit de samenleving, zoals teruggekeerde joden, politieke gevangenen en collaborateurs. Daarnaast beschreef hij de sociale en politieke situatie in Nederlands-Indië. Van Liempt concludeerde dat Nederland met goede voornemens en optimisme uit de oorlog kwam, maar door het grote werk terugviel op oude waarden. De Indonesische onafhankelijkheidsoorlog was een ‘molensteen om de nek van het landsbestuur.’³⁹

Bovenstaande concepten kameraadschappelijk huwelijk, mannelijk kostwinnerschap en het studeren door vrouwen hielpen om de vraag hoe studerende Nederlandse jongeren een romantische relatie ervoeren te beantwoorden. Het kameraadschappelijk huwelijk probeerde een meer gelijke intellectuele verhouding tussen echtgenotes te creëren, waarbij studeren voor vrouwen de mogelijkheid gaf om op gelijke hoogte te komen. Een andere ontwikkeling was dat huisvrouwen zich uitsluitend op het huishouden richtten, idealiter kon de man met één inkomen het hele huishouden onderhouden.

De naoorlogse samenleving verloor enkele jaren na de bevrijding haar interesse in de Tweede Wereldoorlog en leek zich op een terugkeer naar vooroorlogse normen en waarden te richten. Vernieuwingsbewegingen wilden naar een situatie waarin het gezin de hoeksteen van de samenleving was. Dit was mogelijk door streng op te treden tegen moreel verval, waarvoor de angst bestond.

Historische context van naoorlogs Nederland

Nederland was in februari 1947 ruim anderhalf jaar bevrijd, maar van rust was geen sprake. Een glimp van deze omstandigheden lezen we in een brief van Henny uit deze maand: ‘Je kunt wel zeggen, dat het begrip ‘haast’ weg moet; (momenteel zou dat trouwens niet kunnen door de economische achterstand) maar de meeste mensen voelen zich toch het prettigst als ze flink werken.’⁴⁰ ‘Haast’ en hard werken waren zeker geboden voor een groot deel van de Nederlandse bevolking. Ook na anderhalf jaar bevrijding bleef er sprake van grote tekorten en woningnood. Als opening voor deze bevrijding kan Dolle Dinsdag genomen worden. Op deze dinsdag vijf september 1944 was er in heel Nederland hoop op een snelle bevrijding. Deze liep spaak rond het rivierengebied in het midden van het land, waarna in het noorden de hoop omsloeg in teleurstelling. Daar bleef het wachten gedurende de hongerwinter tot de bevrijding

³⁸ Van Liempt, *Na de bevrijding*, 66,73.

³⁹ *Ibidem*, 75-77, 352.

⁴⁰ Brief van Henny aan Pieter. 10 februari 1947, f1r.

in het voorjaar van 1945. Het zuiden werd tijdens het najaar van '44 gekenmerkt door de eerste stappen in de wederopbouw en het machtsherstel. In deze 'proeftuin' waren er zorgen vanuit de autoriteiten voor moreel verval, ontstaan tijdens de bezettingsjaren.⁴¹

Naast de eerste feestvreugde kregen niet alle teruggekeerde mensen een warm ontvangst. Er was weinig interesse voor de verhalen en ervaringen van joden die de holocaust hadden overleefd. Collaborateurs van verschillend formaat werden in eerst instantie onder slechte omstandigheden vastgezet in voormalige kampen als Vught en Westerbork. Prominenten als Max Blokzijl (d. 16 maart 1946) en Anton Mussert (d. 7 mei 1946) kregen de doodstraf. Buiten de vervolging van collaborateurs werd geprobeerd om het dagelijks leven voort te zetten.⁴²

Hoge verwachtingen over de bevrijding werden in het daaropvolgende jaar getemperd. Materiele verwoesting van steden en met mijnen bezaaide stranden lieten zich maar langzaam opruimen, de laatste door Duitse krijgsgevangenen. Er kwam weinig terecht van de vrijlating van wat Van Liempt 'lichte gevallen'⁴³ van NSB'ers noemde en andere collaborateurs. Over het algemeen heerste er schaarste en armoede in Nederland. Veel voedingsproducten bleven op de bon en er was weinig ruimte voor luxe. Opnieuw bleef er onder de elite in de samenleving gevreesd worden voor onmaatschappelijkheid.⁴⁴ Het jaar kan worden geschetst als 'een jaar van problemen'.⁴⁵ De eerste maanden van het jaar 1947, waarin ook de negende Elfstedentocht werd gereden, waren zeer koud door de strenge winter.

Levensloop Pieter en Henny

Pieter en Henny, de respondenten van deze broncollectie, hebben elkaar eind jaren dertig ontmoet bij de NJN (Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie). De bijeenkomst vond plaats in Appelscha, Friesland. Pieter was afkomstig uit een ambtenarengezin in Zwolle, Henny's vader had een handel in kunstmest opgezet en waren 'well to do'. Ze woonden in Frieschepalen en was de jongste van zeven broers en zussen. Henny en Pieter zijn na het afronden van hun HBS gaan studeren. Na twee jaar aan de HTS in Groningen vertrok hij in 1941 naar Delft voor de opleiding civiel ingenieur. Hier werd hij enkele maanden in Kamp Vught geïnterneerd door de Duitse autoriteiten. Na vrijlating lijkt hij zijn studie op een moment weer opgepakt te hebben. Henny studeerde in Amsterdam sociografie tot haar

⁴¹ Van Liempt, *Na de bevrijding*, 23.

⁴² Ibidem, 45, 56, 59, 71-72, 74.

⁴³ Ibidem, 109.

⁴⁴ Ibidem, 120-121.

⁴⁵ Ibidem, 155.

kandidaatsexamen, vermoedelijk aan de Volkshogeschool. Eind december 1950 zijn ze getrouwd en gaan samenwonen op een woonboot in Zwolle, welke hiervoor door Pieter was laten bouwen, opnieuw een teken van kapitaal om deze investeringen te kunnen doen.⁴⁶ In 1947 waren beiden bezig met hun studie. Pieter was 27 jaar oud, Henny 21. Henny verhuisde in januari binnen Amsterdam naar een grachtenpand aan de Groenburgwal en woonde daar samen met ene Afke. Afke is vermoedelijk een huisgenote, omdat ze niet specifiek als studiegenote genoemd wordt. Pieter woonde in Delft. Henny en Pieter schreven in hun brieven over het elkaar zien, door bij elkaar langs te komen en te helpen met dingen, zoals Henny haar verhuizing. Beiden leken naar deze momenten uit te kijken, want Henny schreef over blijdschap over een ontmoeting dat ze toen wat langer bij elkaar waren.⁴⁷ Daarnaast bezochten ze ook hun ouders en schreven over hun sociale contacten en activiteiten naast hun studie. Hierbij stonden enkele namen en vermoedelijke vrienden centraal. Later in het jaar werd over vakantievoorberedingen geschreven en op het eind zijn aanwijzingen voor een sinterklaasfeest zichtbaar: pakpapier en delen van een gedicht aan Pieter.

Het leven van deze twee jongeren kan gedefinieerd worden als een mengeling van privileges en van tekorten: Pieter en Henny schrijven over theater- en bioscoopbezoeken, muzikavonden en aanstaande vakanties. Aan de andere kant wordt er ook regelmatig over bonnen geschreven ('Ik heb nog 6½ zakje kolen. 'k Ben da ook pas [om] (5uur) begonnen Te stoken.'⁴⁸, 'De radio zegt, dat onderwijsinstellingen geen kolen meer krijgen.'⁴⁹) en het verkrijgen van tweedehands spullen ('Je zou eens moeten zien hoe graag Pa en Moe je wat gerief zouden willen verschaffen.'⁵⁰). Ook hier lijken tekorten sluimerend zichtbaar, waarbij werd geprobeerd een zo normaal mogelijke levensstijl aan te houden.

Op 28 december 1950 trouwden Henny en Pieter. Ze gingen samenwonen op een woonboot in Zwolle en kregen een onbekend aantal kinderen. Vanaf dit jaar loopt het spoor van brieven dood. Grotendeels is de verdere levensloop van beiden onbekend. Wel is er van Pieter een uitgave van schetsen van het Salland uitgegeven, *Zichtbaar verleden. Landschappen in Salland* (2000). Uit het voorwoord blijkt dat Pieter op dat moment op 80 jarige leeftijd een universitair geschoold ingenieur was regelmatig het Rijksarchief in Overijssel bezocht. Gedateerde schetsen uit de bundel zijn van uiteenlopende datum: vanaf

⁴⁶ Mailcorrespondentie met dhr. A. van den Berg, 13 oktober 2016.

⁴⁷ Brief van Henny aan Pieter. 5 januari 1947, f1r.

⁴⁸ Brief van Pieter aan Henny, 7-8 januari, 1947, f1r.

⁴⁹ Brief van Pieter aan Henny, 11 februari 1947, f2v.

⁵⁰ Brief van Pieter aan Henny. 7-8 januari, 1947, f1r.

‘30er jaren’ (*Boerderij bij Selhorst*) tot ‘20 juli 1995’ (*Gennerzijl*).⁵¹ Van Henny is het niet bekend wat zij na de huwelijkssluiting heeft gedaan, noch van haar ervaringen als huisvrouw en moeder. Pieter en Henny zijn inmiddels overleden.

Persoonlijke correspondentie als historische bron

Persoonlijke correspondentie kan zeer nuttige en gevarieerde informatie opleveren. Voordelen van het gebruik van enkele brieven, daarmee een kleine casestudy, zijn dat deze in een periode van verandering een inkijk kunnen geven in het denken van de respondent. Vera Sheridan was hier van mening dat ook een enkele brief grote hoeveelheden informatie kon bevatten over de levens en gedachtegang van briefschrijvers (‘a single letter written at a critical moment in a time of change may well provide insight into states of mind as well as providing unexpected moments of self-reflection and self-analysis in the context of family life’).⁵² Via bronanalyse zijn deze reflecties en zelfanalyses wellicht te achterhalen. David Gerber schreef dat één enkele brief, een nuttige inkijk kon geven in de zelfreflectie en zelfanalyse van de respondent. Echter liet volgens hem de enkele brief het niet toe om een sociale transformatie te volgen, wat bij langere correspondentie wel mogelijk was.⁵³ Dit is voor Gerber een reden om gebruik te maken van meerdere stukken correspondentie. Bij dit onderzoek is dit gelukkig mogelijk, om een genuanceerd beeld te geven van beiden respondenten.

Babs Boter en Suzanne Sinke betogen dat respondenten in hun schrijven onbewust een eigen identiteit vormen. Ook speelt bij hun onderzoek masculiniteit een rol, welke zij als volgt definiëren: ‘a hegemonic masculinity along with multiple subordinate masculinities may exist, along with their counterparts in femininities. These gendered visions operate as working projects for individuals, and as a basis for power relations in many cases.’⁵⁴ In correspondentie passen respondenten in bepaalde situaties *bewust* hun geschreven identiteit aan, afhankelijk van de ontvanger.⁵⁵ Sonia Cancian zag romantische correspondentie als ideaal materiaal om vanuit genderperspectief te achterhalen hoe maatschappelijke normen werden geaccepteerd of tegengewerkt door respondenten. Intieme brieven geven een directer

⁵¹ Jan Pieter van den Berg, *Zichtbaar verleden. Landschappen in Salland* (Oldenzaal, 2000), 3, 36, 51.

⁵² Vera Sheridan, ‘Letters of love and loss in a time of revolution’, *The History of the Family* 19.2 (2014), 260-271, alhier 261.

⁵³ Vera Sheridan, ‘Letters of love and loss in a time of revolution’, *The History of the Family* 19.2 (2014), 260-271, alhier 260-261.

⁵⁴ Babs Boter, Suzanne Sinke, ‘Adjusting and fulfilling masculine roles: the epistolary persona in Dutch transatlantic letters’, *The History of the Family* 21 (2016), 337-349, alhier 338.

⁵⁵ Boter, Sinke, ‘Adjusting and fulfilling masculine roles’, 339.

beeld van de affectie tussen schrijvers, wat via ander bronmateriaal minder duidelijk is. Ook bespraken de respondenten in Cancien haar onderzoek regelmatig verwachte genderrollen en verwachtingen.⁵⁶ Het is belangrijk om te kijken in hoeverre Pieter en Henny verwijzen naar genderrollen en eigen verwachtingen hiervan. Dit omdat de respondenten mogelijk bewust of onbewust zich in correspondentie anders voordoen of verwachtingen hebben. Zoals het wel of niet buitenshuis werken van getrouwde vrouwen.

Een valkuil kan zijn dat respondenten een onbetrouwbare verteller zijn: motieven en verhalen kunnen onvolledig zijn en bevatten eigen interpretaties van gebeurtenissen. David Gerber wilde in het *Journal of Social History* (2005) een discussie openen over de rol van verzwegen onderwerpen en onwaarheden in persoonlijke correspondentie. Gerber deed dit op basis van onderzoek naar migrantenbrieven uit de negentiende eeuw. Een van de valkuilen bij zijn onderzoek was dat de correspondentie inhoudelijk zeer divers was: respondenten schreven over een breed scala aan dagelijkse onderwerpen, waardoor een diepere betekenis moeilijker gevonden wordt. Ook werden spanningen niet altijd expliciet genoemd: ‘outstanding tensions in relationships are only infrequently made explicit, yet may lurk subtly in the background, so that much about the qualities of these seemingly affectionate relationships is difficult to determine’⁵⁷).

Een andere risico is de representativiteit van de bronauteurs voor de Nederlandse samenleving. Pieter en Henny leken te behoren tot een hogere of meer sociaal mobiele stand in de samenleving, door hun mogelijkheid om te studeren. Deze moest waarschijnlijk uit eigen financiën betaald worden of dat van hun ouders. Een voorbeeld van problemen die konden ontstaan bij het verkrijgen van de benodigde financiën vinden we in een brief uit 9 september, waarin Henny schrijft over een maandelijks 100 gulden, en dat ze het niet fijn vindt om extra geld te vragen.⁵⁸ Zo welvarend waren haar ouders misschien toch niet. Al met al zijn studenten een interessante groep om te onderzoeken.

Verder is geschreven correspondentie niet hetzelfde als een gesproken dialoog, omdat alles in geschreven tekst moet worden uitgedrukt en aanvullingen en bedenkingen over verstuurd correspondentie minder makkelijk kunnen worden veranderd dan in gesproken taal. Liz Stanley duidt verder in haar artikel *The Epistolarium* briefcorrespondentie aan als een ‘form in flight – they contain mistakes, crossings out, there are intimations of things there

⁵⁶ Sonia Cancian, ‘The language of gender in lovers’ correspondence, 1946-1949’, *Gender & History* 24 (2012), 755-765, alhier 759, 763.

⁵⁷ David Gerber, ‘Acts of deceiving and withholding in immigrant letters: personal identity and self-preservation in personal correspondence’, *Journal of Social History* (2005), 315-330, alhier 315-317, 317.

⁵⁸ Brief van Henny aan Pieter. 9 september, 1947.

is not time or space to include'.⁵⁹ Een voorbeeld van het vluchtig vormen van brieven zijn de volgende in de kantlijn geschreven toevoegingen. In een brief van 7-8 januari schreef Pieter: 'Heb jij twee brieven verstuurd, vorige week? Ik heb tot dusver één ontvangen. Is soms de andere over Zwolle gegaan? [...] Sein even wat je doet, want ik wil je beslist helpen. Is je moeder erg ziek. 'k Wens haar het beste met haar gezondheid. Groet ook je vader. Dag! Pieter'⁶⁰ Beiden citaten zijn in de kantlijn geschreven als toevoeging en afsluiting. De beterschapswens en groet laten ook zien dat de brief een afgesloten tekst is voor de respondent. Ontbrekende stukken of objecten die bij correspondentie horen maken het eveneens lastig om een beeld van een brief te vormen. Als voorbeeld is er een bijgevoegde foto, welke verloren is gegaan: 'Hierbij in sluit ik nog een brief, die ik je gisteren al geschreven had en een afschriftje van eentje aan je ouders'.⁶¹ Tenslotte zijn niet alle brieven met het oog op de ontvanger geschreven. Henny beschreef dit in een brief van 29 januari. 'Zo, dat gezwam is weer voorbij. 't Is eigenlijk meer voor mezelf bedoeld dan voor jou'.⁶² In dit citaat sluit ze het eerste blad van haar brief af, waarin ze schrijft over haar heimwee en dat het samenzijn voor haar soms een onvoldaan gevoel gaf. Dit zijn enkele momenten waarin zij zich relatief open en concreet uitspreekt. Het valt mij wel op dat beiden weinig over de oorlog schrijven, ondanks dat Pieter met andere studenten in 1943 op Kamp Vught gevangen heeft gezeten.

Bij het doen van onderzoek met geschreven correspondentie moet worden gelet op de representativiteit van de bronnen, de positie van de auteur en eventuele motieven. Ook is het belangrijk om een serie brieven waarvan stukken van beiden auteurs bewaard zijn gebleven niet als een gesproken gesprek te zien, omdat brieven op een moment in tijd zijn geschreven en er ruimte zat tussen schrijven en reacties terugkrijgen.

Bronnencollectie, bronselectie en gevonden thema's

De bronnencollectie beslaat de periode 1943 tot 1950. In eerst instantie wilde ik onderzoek doen naar Pieter zijn gevangenschap in Kamp Vught, begin 1943. Het beperkte bronmateriaal bestond uit brieven van Pieter en kennissen aan zijn ouders, vrachtbrieven, een vrijlatingsbewijs en verschillende collegeaantekeningen. Omdat het materiaal ontoereikend was, heb ik het onderzoek gericht op de naoorlogse periode. De jaren 1945 en 1946 zijn

⁵⁹ Liz Stanley, 'The epistolarium: on theorizing letters and correspondences', *Auto/Biography* 12 (2004), 201-233, alhier 213.

⁶⁰ Brief van Pieter aan Henny, 7-8 januari 1947, f1r, f2r.

⁶¹ Brief van Henny aan Pieter. 5 januari, 1947, f1r.

⁶² Brief van Henny aan Pieter. 29 januari, 1947, f1r.

eveneens gedeeltelijk bewaard gebleven, zij zijn waarschijnlijk een deel van de correspondentie tussen Henny en Pieter. Ook zijn twee collegekaarten en een persoonsbewijs van Pieter uit deze periode gevonden. De jaren 1947-1950 zijn het beste beschreven en samengesteld, waarbij waarschijnlijk een groot deel van de dat jaar geschreven correspondentie bewaard is gebleven.

De bronselectie ging op basis van een steekproef uit één jaar, 1947. Deze beperkte analyse werd door de grote hoeveelheid bronmateriaal niet op de andere jaren uitgevoerd. Hierdoor zijn specifieke ontwikkelingen uit de andere jaren voor mij onbekend. Uitzondering hierop is het huwelijk in 1950. Subtiële of onduidelijke verwijzingen in brieven maken de interpretatie van wat er bedoeld wordt lastig. Hierbij is het nodig om tussen de regels door te lezen om te zien wat Pieter of Henny beschrijven.

Een steekproef van een aantal brieven uit 1947 gaf mij de indruk dat er in de rest van het jaar bruikbaar bronmateriaal zat voor het onderzoek. Hierop heb ik 7 brieven uit datzelfde jaar geselecteerd voor de casestudy. In eerst instantie was ik geïnteresseerd in het jaar door de politieke ontwikkelingen in Nederlands-Indië, ondanks dat het onderzoek daar geen betrekking op heeft. Door onderzoek van de brieven uit dat jaar is de verhuizing van Henny binnen Nederland ook een mooie ontwikkeling geweest om te volgen. In januari verhuisde zij binnen Amsterdam naar een andere woning. Beiden respondenten hebben een vertrouwde relatie met elkaar. Dit blijkt uit een aantal brieven die zij door het jaar heen schreven. Zo schreef Henny in mei dat er niemand anders was met wie zij zich 'even vertrouwd zou voelen als bij jou'.⁶³ Een maand daarvoor uitte Pieter in een brief een gevoel van naar elkaar toegroeien, omschreven als 'door en door goed'.⁶⁴ Mogelijk waren ze in 1947 verloofd. Henny schreef op dinsdag 18 februari dat ze 'Mijn veelzijdige a.s. man; ik ben heel trots op jou'.⁶⁵ Dit is een mogelijke aanwijzing voor een verloving en het uitkijken naar het huwelijk, dat in 1950 gesloten werd.

Voor het onderzoek heb ik de grotendeels complete correspondentie tussen Henny en Pieter doorgenomen. Het meeste materiaal was op jaar gesorteerd in mappen. Nadat ik het jaar 1947 als moment in de casestudy had gekozen, heb ik de correspondentie uit deze map op chronologische volgorde gelegd en een scheiding gemaakt tussen de respondenten. Enkele brieven waren van Henny of Pieter zijn ouders afkomstig, deze zijn niet meegenomen in de statistieken. Een deel van de brieven waren alleen op weekdag gedateerd, waardoor het lastig

⁶³ Brief, Henny aan Pieter. 3 mei, 1947.

⁶⁴ Brief, Pieter aan Henny. 2 april, 1947.

⁶⁵ Brief, Henny aan Pieter. 18 februari, 1947.

was deze in chronologische volgorde te plaatsen. Zij hebben aan de hand van uiterlijke kenmerken (soort papier, gebruik van potlood of inkt) een zo chronologisch mogelijke plaats gekregen.

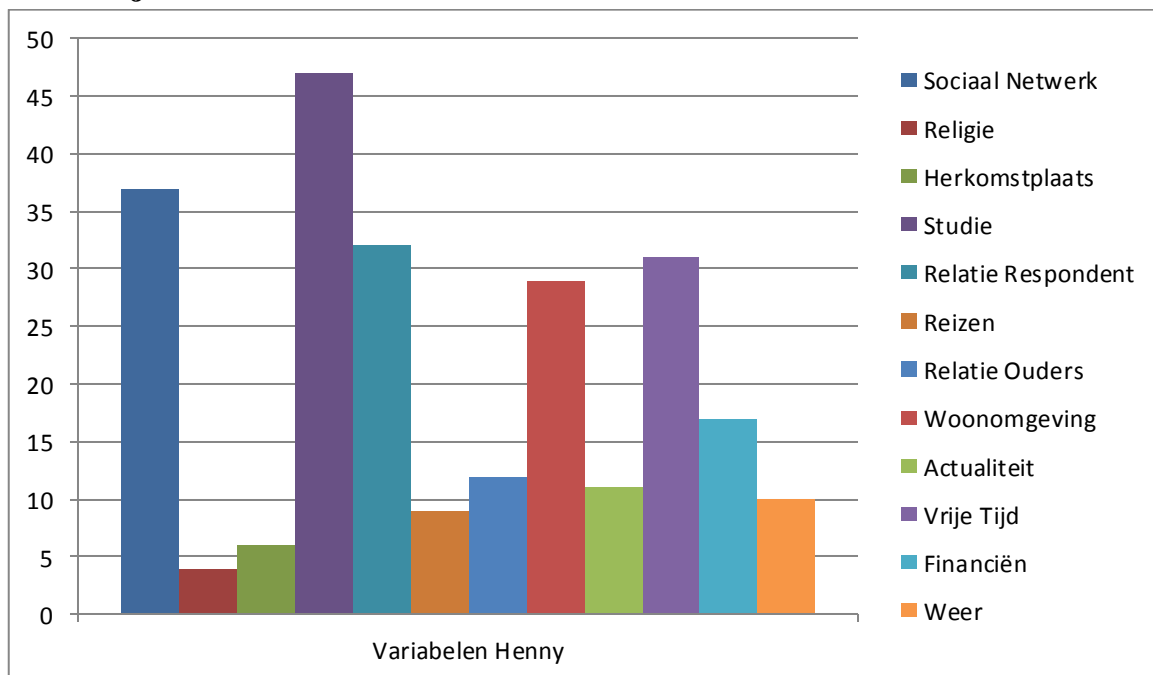
Na deze selectie gemaakt te hebben heb ik de eerste brieven uit het jaar doorgenomen en genoteerd welke onderwerpen ik tegenkwam en hoe deze te definiëren. Een van de uiteindelijke onderwerpen was de relatie tussen Henny en Pieter ('relatie respondent'), welke als variabele in het begin al vaststond. Verdere onderwerpen ontstonden tijdens het bestuderen van de brieven. Dit was een poging om de verschillende onderwerpen uit brieven onder een variabele te plaatsen. Een voorbeeld van het samenvoegen van verschillende onderwerpen is de variabele 'actualiteit', waarbij regionaal, nationaal, en internationale actuele berichten onder een variabele genoemd zijn. Deze keuze is gemaakt om het aantal variabelen overzichtelijk te houden en omdat het onderzoek zich niet hoofdzakelijk richt op actueel nieuws uit 1947. Een uitzondering wordt gemaakt wanneer Pieter of Henny deze onderwerpen benoemen, dan wordt beschreven wat voor nieuws het is. Daarnaast is ook de keuze gemaakt om onderwerpen die gaan over het sociaal netwerk en eigen ouders op te splitsen in twee variabelen: 'sociaal netwerk' en 'relatie ouders'. Henny en Pieter schrijven enkele malen duidelijk over hun ouders. Om de rest van hun sociale netwerk op te delen in variabelen op basis van persoon, bijvoorbeeld 'relatie met Lammert', zou het aantal variabelen te sterk groeien en het bestand moeilijker te doorgronden worden. 'Religie' en 'vrije tijd' zijn ook een samenvoeging van verschillende activiteiten: onder religie vallen 'religieuze instanties, activiteiten, of gevoelens in de persoonlijke omgeving'. Vrije tijd heeft betrekking op individuele en verenigingsactiviteiten.

Hierdoor ben ik op een twaalfstal inhoudelijke variabelen uitgekomen (zie bijlage 1), welke in het Excelbestand werden opgenomen. Enkele brieven zijn onderscheiden op basis van een briefnummer, dag in de week, de dagdatum en maandnaam. De selectie vond plaats per tekst, dus per losse brief, ook wanneer zij uit meerdere bladen bestond. Uiterlijke kenmerken als bladgrootte en hoeveelheid beschreven pagina's zijn niet meegenomen in de algemene analyse.

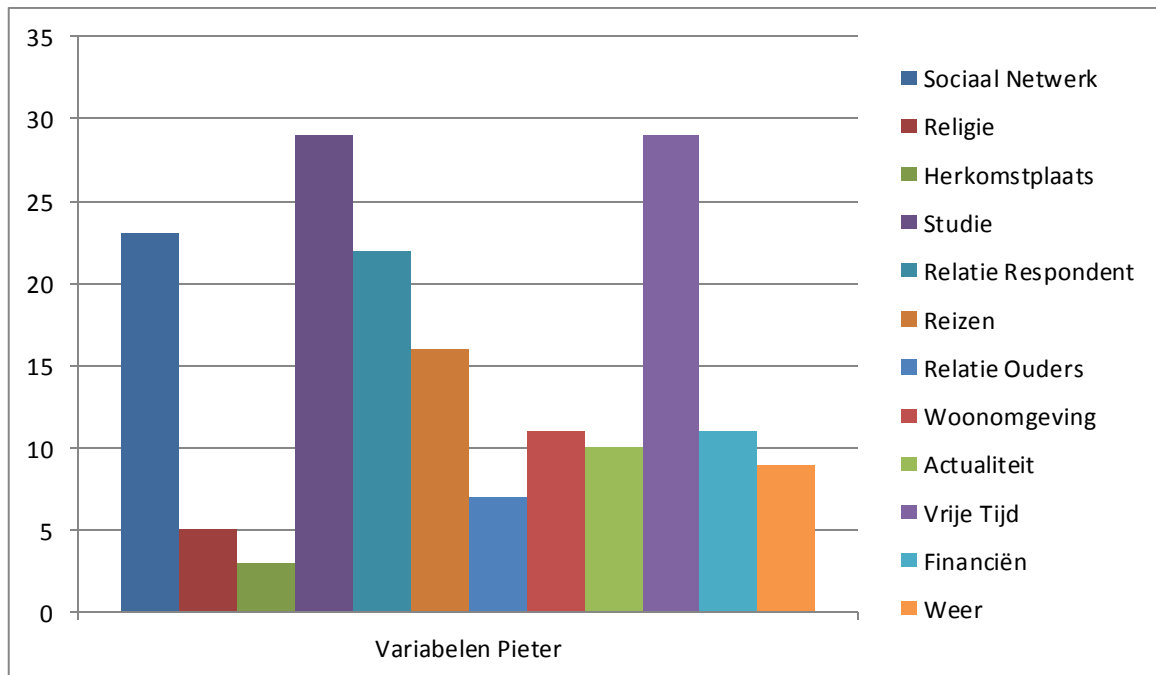
Na de analyse waren voor mij de belangrijkste tegengekomen onderwerpen als volgt: de studie, relatie tussen de respondenten en hun sociale netwerken. Uiteindelijk ben ik op de relatie tussen Henny en Pieter als hoofdonderwerp uitgekomen. Voordat deze echter uitgebreid aan bod kan komen is het nuttig om de categorieën kort te behandelen, zodat er een beeld ontstaan van de inhoud van de brieven. Bij het onderwerp 'studie' komt aan bod wat Pieter en Henny schreven over hun studie en daaraan verwante activiteiten, zoals studiereizen

of tentamens. ‘Relatie’ gaat over de emotionele en romantische relatie tussen Pieter en Henny en hoe zij hierin staan. ‘Woonomgeving’ gaat over de omgeving waarin zij woonden (zowel bij ouders als op kamers) en beschrijving die in brieven voorkomen. ‘Financiën, weer en vrije tijd’ gaan over de financiële situatie, het weer en vrijetijdsactiviteiten. Onder ‘Actualiteit’ worden belangrijke lokale, nationale en wereldgebeurtenissen verstaan waar Pieter en Henny naar verwijzen. Tenslotte gaat ‘Sociaal netwerk’ over het verdere sociaal netwerk van de twee buiten elkaar, op basis van namen van mensen die regelmatig in brieven genoemd werden.

Inhoudelijke kenmerken broncollectie



De waarden op de x-as geven aan of een onderwerp minimaal één keer in een brief genoemd werd.



De waarden op de x-as geven aan of een onderwerp minimaal één keer in een brief genoemd werd.

Studie

Uit een verkenning van brieven geschreven door Henny komt bovenstaande naar voren. In 1947 schreef ze voornamelijk over haar studie in Amsterdam. Henny haar studie sociografie kwam op zes maart ter sprake. ‘Je moet eens meegaan naar de volkshogeschool Piet’, schreef ze.⁶⁶ ‘De scriptie vordert gestaag’ in februari.⁶⁷ Zo schrijft ze op 19 maart dat ‘Het plezier in de studie is overigens weer helemaal teruggekomen’.⁶⁸ Ook vraagt ze Pieter hoe het met de ‘theoretische’ gaat en wenst hem hierbij veel succes. Dit is een vak of tentamen waar hij mee bezig was. Pieter informeerde over Henny haar aankomend tentamen: ‘Ik ben eigenlijk jaloers op je, dat jij nu zo’n machtig interessant tentamen gaat doen.’⁶⁹ Verder noemde hij een eigen aankomend kandidaatsexamen: ‘Er wordt gefluisterd, dat het kandidaatsexamen niet in gewone vorm gehouden zal worden en wel tentamen[...] voor en na de grote vakantie.’⁷⁰

Pieter ging niet verder in op de inhoud hiervan, elkaars studieonderwerpen waren een enkel onderdeel van de brief en andere brieven. In een serie brieven van begin juni kwam hij mogelijk terug op de genoemde tentamens van voor de vakantie. ‘k Verlang er geweldig naar, dat het examen achter de rug is, hoe ’t ook afloopt. Je wordt het zo beu. Maar, laat ik

⁶⁶ Brief van Henny aan Pieter. 6 maart 1947.

⁶⁷ Brief van Henny aan Pieter. 22 februari 1947.

⁶⁸ Brief, Henny aan Pieter. 19 maart 1947.

⁶⁹ Brief van Pieter aan Henny. 7 maart 1947.

⁷⁰ Ibidem.

ophouden hierover te zeuren, 't staat zo onmannelijk(!)⁷¹ Dat Pieter zijn klagen als 'onmannelijk' benoemt valt op. De 17^e volgde een bemoedigend 'met mij gaat het best, zolang ik maar denk, dat het hele tentamen me niets kan schelen; den dat er als het ware iemand anders dan ik naar toe gaat. Alles sal reg kom.'⁷² Opnieuw komt het verlangen naar afronding naar voren. Tenslotte beschreef Pieter een dag later de gang van zijn tentamen. 'Het eerste kwartier van het tentamen zat ik te bibberen met mijn handen. Gaandeweg werd het beter. [...] Ik reken dus wel op een voldoende. En nu morgen nog.'⁷³

Relatie

Vertrouwen speelde voor Henny en Pieter een belangrijke rol. Henny schreef in januari daarover het volgende: 'Het vertrouwelijkste komt natuurlijk pas als je getrouwd bent en ook in een huis alleen met zijn tweeën bent.'⁷⁴ Met vertrouwelijk wordt mogelijk het elkaar persoonlijk goed kennen bedoeld. Voor Henny is trouwen een vereiste om dicht tot elkaar te kunnen komen, door het huwelijk en samenwonen wordt idealiter deze ruimte geschapen. Henny was verbaasd dat ze geestelijk langzaam naar Pieter toe groeide en had hier enige schroom over. Pieter schreef in februari 'Je bent verschrikkelijk lief'⁷⁵ en in april: 'We zijn er nog niet, als we alleen maar veel van elkaar houden'⁷⁶. Beiden benadrukken de rol van liefde en vertrouwen in de relatie, en benaderen hiermee het concept 'love-based marriage' (Coontz). Henny benadrukte ook dat ze bij elkaar hoorde: 'maar aangesien [as] dat jij bij mij hoort, mag je de verhaaltjes van mij tot mij ook wel horen.'⁷⁷

Met betrekking tot de relatie met elkaar wordt in enkele brieven hier gedetailleerd op ingegaan. Henny schreef op 14 april: 'Ik verlang erg naar je Piet. Ik houd zo heel veel van je. Het verlangen is niet meer zo ongedurig als in het begin van onze Geschiedenis ; nu is het rustiger en veel prettiger. Dat ik er dikwijls wat tegen op zie , als je weer weggaat, komt doordat ik dingen op zulke momenten net zo zie als Gerrit'.⁷⁸ Dit is een van de momenten waarop Henny schrijft dat ze Pieter lijkt te missen en verbindt dit aan het weggaan na een

⁷¹ Brief van Pieter aan Henny. 4 juni 1947.

⁷² Brief van Pieter aan Henny 17 juni 1947.

⁷³ Brief van Pieter aan Henny. 18 juni 1947.

⁷⁴ Brief van Henny aan Pieter. 5 januari 1947, flr.

⁷⁵ Brief van Pieter aan Henny. 7-8 januari 1947, flr.

⁷⁶ Brief van Henny aan Pieter. Amsterdam, april 1947, flr.

⁷⁷ Brief van Henny aan Pieter. 29 januari 1947, flr.

⁷⁸ Brief, Henny aan Pieter. 14 april 1947.

bezoek aan elkaar. Onduidelijk is wie Gerrit is en hoe hij 'zulke momenten' zelf ervaart. Hij kwam verder niet voor in bestudeerde correspondentie uit 1947. In maart schreef Henny dat ze overtuigd was 'dat wij heel goed bij elkaar passen. Voor veel van mijn tekortkomingen vindt ik in jouw mijn voorbeeld en aan de andere kant hebben we heel veel gemeenschappelijks.'⁷⁹ Henny vond het dus belangrijk dat ze overeenkomsten hadden in hun relatie, waarschijnlijk ook op intellectueel gebied. Dit laatste gelinkt aan het kameraadschappelijk huwelijk.

Voor Pieter speelde hun relatie door het jaar heen ook een belangrijke rol in hun correspondentie. Op twee april schreef hij het volgende: 'Liefste, ik zie terug op een week van geluk. Ik houd van alles wat je doet en zegt, al doe je nooit alles wat ik zeg, en zeg ik niet alles wat jij doet. Ik vind, dat wij door en door goed naar elkaar zijn toegegroeid, eigenlijk zo goed, dat je er niet meer over kunt schrijven'.⁸⁰ Deze verwijzingen kwamen vaker voor. Zo verwees Pieter naar hun toekomstig huwelijk als mogelijk op 'korte afstand', met de 'combinatie studie – geldverdienen – baan op lange afstand mogelijk zou worden'.⁸¹ Een dag later schreef Pieter 'En je niet zenuwachtig maken want over 18 maanden (72 weken) gaan we samen naar 't stadhuis'.⁸² Afgezien van de rekenfout (18 maanden is 72 weken) is di mogelijk een verwijzing naar het in ondertrouw gaan, want het huwelijk vond in 1950 plaats. Echter noemde hij in een brief van augustus het samenwonen 'precair'.⁸³ Ook Henny lijkt nog niet op stel en sprong aan een huwelijk te willen beginnen. Ze omschreef de status voor het trouwens als 'wonderlijk'⁸⁴ en dat de status quo 'een tijd'⁸⁵ zal blijven.

Woonomgeving

Henny schreef op 1 juli over haar woonomgeving in Frieschepaalen, Friesland. Hierbij noemde ze de tijd en details die haar op het moment van schrijven opvielen. 'Het is kwart over vier in de ochtend. In de verte enig gerammel met melkbussen, en enige hanen, die even vroeg wakker waren als ik [...] Het is zo mooi Pieter, 's morgens zo heel vroeg, door de raampjes van mijn zolderkamer naar buiten te kijken'.⁸⁶ Een eerdere brief uit maart beschrijft

⁷⁹ Brief van Henny aan Pieter. 8 maart 1947.

⁸⁰ Brief van Pieter aan Henny. 2 april 1947.

⁸¹ Brief van Pieter aan Henny. 4 juni 1947.

⁸² Brief van Pieter aan Henny. 5 juni 1947.

⁸³ Brief van Pieter aan Henny. Zonder datum, 1947.

⁸⁴ Brief van Henny aan Pieter. 12 februari 1947.

⁸⁵ Brief van Henny aan Pieter. 10 februari 1947, f1v.

⁸⁶ Brief van Henny aan Pieter. 1 juli 1947.

ze dat er model begint te komen in een draaimolen achter hun huis, op het land van ‘Jan de Boer’.⁸⁷

Financiën, weer en vrije tijd

Op financieel gebied schreef ook Henny over het gebruik van bonnen. In een brief van 24 juni komt een kort overzicht van haar uitgaven van die maand naar voren: ‘Er is veel te besteden. De bonkaarten lopen tot 2 Aug. Van An heb ik een schoenenbon geleend, maar ik heb deze maand dan ook geen geld. Die huur is ook zo’n grote hap uit de f 100,= en ik moet de dictaten van economische Geschiedenis nog kopen’.⁸⁸ Over het weer schreef Henny op 1 juni dat het al enige dagen erg warm was.⁸⁹ Tenslotte schreef Henny over hoe ze een vrije avond had besteed op een avond van de ASVA (Algemene Studentenvereniging Amsterdam): ‘Vanavond hebben we een film; muziek; en toneelavond in Krasnapolski gehad. [...] Tot nu toe kon je alleen maar kiezen tussen Corps en U.S.A. en nihilist’.⁹⁰ Pieter was een muzikliefhebber en nodigde Henny uit om mee te gaan naar een uitvoering van de Mattheus Passie. In een brief van 13 april beschreef hij zijn paasvakantie op Terschelling: ‘Zelden heb ik zo’n diepe indruk ondergaan, van de majesteit van de zee en de lange lange wandelingen in eenzaamheid’.⁹¹

Actualiteit

Henny maakte zich zorgen over de opvoeding en erkenning van de ‘prinsessen, wanneer zij humanistisch onderwijs zouden volgen. Dit waren vermoedelijk prinses Beatrix (geb. 1938), Irene (geb. 1939) en Margriet (geb. 1943). Ze stelde de vraag of het koningshuis bij hun opvolging nog erkend zou worden. ‘Het is maar goed, dat we niet weten, wat de toekomst brengen zal’.⁹² Pieter schreef in mei over actuele ontwikkelingen in de Verenigde Staten. Hij beschreef een wet, ‘die het staken verbiedt, en die ’t lidmaatschap van vakverenigingen regelt’. Dit is vermoedelijk de *Taft-Hartley Act* (1947). Pieter klonk niet positief over de rol van lobbyisten, wie hij aanduidde als ‘lieden (een paar honderd), die in de wandelgangen van de ~~de~~ Staten congres en senaat rondwandelen en die daar de senatoren aanschieten en hun vertellen hoe ze moeten stemmen etc. Deze lieden worden daarvoor betaald, door grote

⁸⁷ Brief van Henny aan Pieter. Maart 1947.

⁸⁸ Brief van Henny aan Pieter. 24 juni 1947.

⁸⁹ Brief van Henny aan Pieter. 1 juni 1947.

⁹⁰ Brief van Henny aan Pieter. 16 mei 1947.

⁹¹ Brief van Pieter aan Henny. 13 april 1947.

⁹² Brief van Henny aan Pieter. 19 februari 1947.

ondernemingen natuurlijk, die er jaarlijks vier miljoen dollar in steken. (volgens A.N.P.).⁹³ Pieter noemde het *natuurlijk* dat grote ondernemingen geld staken in overheidsinvloed, maar positief leek hij er niet over. Enkele dagen later schreef hij opnieuw over de VS. Ditmaal ging hij zijn stuk voor met de zin ‘De tijden worden steeds interessanter.’ Pieter schreef dat de Amerikanen gingen onderzoeken hoe ze de ‘West-Europese landen’ konden ‘steunen’, zodat ze ‘bestand kunnen worden tegen vreemde agressie’.⁹⁴ Hier lees ik een indirecte verwijzing naar het Marshallplan, dat in juni 1948 in werking zou treden. Pieter had dus interesse in de internationale politiek, wat de VS betrof. Dit is interessant omdat zijn brede interesse duidelijk wordt. In juni refereerde Pieter aan de troepenopbouw en onstabiele politieke situatie in Nederlands-Indië, *Operatie Product* (juli 1947). ‘Het zijn nu voor de Nederlanders spannende dagen’⁹⁵, zo was Pieter van mening, ‘en vooral voor hen, die sinds familie onder de wapenen hebben.’⁹⁶ De VS noemde Pieter een paternalistisch ‘Opa Amerika’⁹⁷ en schreef dat zij een vreedzame oplossing zochten.

Sociaal netwerk:

Met betrekking tot zijn sociale netwerk lezen we dat Pieter op 31 januari schreef dat hij met Lammert over Henny kon praten, ‘hetgeen gewoonlijk met humeur aanvaard wordt.’⁹⁸ Beiden hebben dat jaar activiteiten ondernomen. In juni werden ze uitgenodigd door een ‘oude vriend’ genaamd Wiets om een avond langs te komen (1 juni). Wat deze avond inhield werd niet duidelijk. Lammert zelf kwam aan het woord in een postschrift op een brief van 26 juni, zichzelf aanduidend als ‘de kastgenoot van je liefste’. In dit bijschrift verwees hij naar het schrijven tussen Pieter en Henny: ‘Zaterdag is het werk voor mij hier voorlopig gedaan en dan blijft die zieke Piet hier alleen achter. Als je wilt dat hij flink werkt mag je hem wel gaan verwennen met een groot aantal brieven!’⁹⁹ Lammert schreef over hun relatie dat samen zijn het belangrijkste was (‘ ’t Belangrijkste is immers dat je bij elkaar bent.’¹⁰⁰). Dit bevestigt en maakt de goede band tussen Pieter en Lammert waarschijnlijk, omdat zowel Lammert en Pieter over de relatie schrijven.

Een andere kennis was ‘Nico’, met wie Pieter een avond op stap ging in Delft. In deze brief werd in een bijzin genoemd dat Afke op 13 juni bij hen was langs geweest. Op 11

⁹³ Brief van Pieter aan Henny. Hemelvaartsdag 1947.

⁹⁴ Brief van Pieter aan Henny. 19 mei 1947.

⁹⁵ Brief van Pieter aan Henny. 13 juni 1947.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Brief van Pieter aan Henny. 31 januari 1947, flr.

⁹⁹ Brief van Pieter aan Henny. 26 juni 1947.

¹⁰⁰ Brief van Pieter aan Henny. 26 juni 1947.

februari volgde een brief waarin ‘onze vriend Pieter Dijkema’ langskwam ‘om hier te maffen’.¹⁰¹ Tenslotte nodigde Pieter Henny, Bonne en Marietje uit om samen naar een uitvoering van de Mattheus Passion te gaan (9 maart). Het is onduidelijk wie Bonne en Marietje waren.

Zowel Pieter en Henny schreven over Afke, een huisgenote van Henny wie voor haar verhuizing naar Amsterdam in of rondom Den Doelen woonde. Afke refereerde hiernaar in een brief van 8 maart, waarin ze ‘beweert, dat ze ’t hier toch veel prettiger vindt, dan in De Doelen. Ik ben er erg gelukkig mee.’¹⁰² Pieter deed enkele malen in zijn brieven de groeten aan Afke: op 28 en 31 januari en op 7 maart. Hij schreef in een brief van 13 juni dat Afke bij hem en Nico langskwam. ‘Terwijl ik dit schrijf is Aafke al op weg naar jou toe. Die kwam hier gistermiddag, terwijl Lammert en ik zaten te eten, ineens aanzetten. Wist jij, dat ze hier komen zou?’¹⁰³

Henny zelf schreef enkele malen over Afke, daarbij wisselend tussen algemene onderwerpen, zoals wat beiden later in de week gepland hadden, en meer persoonlijke dingen, zoals Afke over haar verhuizing van Den Doelen naar Amsterdam. Tenslotte schreef Henny in een brief van maandag 24 maart in detail aan Pieter over haar relatie tussen Sjoukje en Afke. ‘We hebben niet door, waarom ze zo moet lachen. Ik voel me steeds een schoolkind bij Sjouk vergeleken ; hoewel ik een half jaar ouder ben. Waar ligt dat toch aan? Mijn moeder zegt ook dikwijls : „Stel je niet zo aan, ik had al een 2 dochters toen ik zo oud was als jij.’’ Het zal wel komen, doordat zij , die al vanaf hun veertiende jaar ‚in huis’ zijn, er spoedig toekomen het allerdaagse leven heel rustig te als normaal te aanvaarden, terwijl Afke en ik steeds protesteren.’¹⁰⁴

Andere onderwerpen die in mindere mate ter sprake kwamen waren het weer, financiën, religie, de woonomgeving, relatie met eigen ouders en reizen. In korte toespelingen schreef Pieter op 2 en 27 juni over het warme weer. ‘Het is elf uur in de morgen en het is al 80° op onze kamer’¹⁰⁵, en ‘Tja, elke morgen opnieuw een helder blauwe lucht.’¹⁰⁶ Financiën worden met betrekking tot het bonnensysteem besproken. In enkele brieven wordt geschreven over het uitwisselen van individuele bonnen. ‘Ik ga thans nog maar een tabaksbonnetje sturen (voor jou)’. Hij noemt dit een ‘christelijke opmerking’,¹⁰⁷ een van de keren dat religie wordt

¹⁰¹ Brief van Pieter aan Henny. 11 februari 1947, f2r.

¹⁰² Brief van Henny aan Pieter. 8 maart 1947.

¹⁰³ Brief van Pieter aan Henny. 13 juni 1947.

¹⁰⁴ Brief van Henny aan Pieter. 24 maart 1947.

¹⁰⁵ Brief van Pieter aan Henny. 27 juni 1947.

¹⁰⁶ Brief van Pieter aan Henny. 2 juni 1947.

¹⁰⁷ Brief van Pieter aan Henny. 26 april 1947.

besproken. Pieter stuurt Henny in een brief van 31 mei ‘een gedeelte van de bonnen’ toe. ‘Ik heb weinig verstand van bonnen en ben bang dat er misschien iets verloopt’.¹⁰⁸ Zijn relatie met zijn ouders bespreekt Pieter op 19 mei. Over zijn ouders schrijft Pieter dat hij ‘tot de conclusie gekomen [ben], dat ik veel van mijn ouders houd (voor zover je daartoe een conclusie opmaakt’.¹⁰⁹ Tenslotte schrijft Pieter over zijn woonomgeving in een brief van 24 april, waarin hij zijn bureauopstelling beschrijft.

Kortom, er werd veel geschreven en van gedachten gewisseld in 1947. Het volgende hoofdstuk volgt een selectie brieven die qua periode dichtbij elkaar liggen: de maanden januari, februari en een enkele brief uit april. De focus zal liggen op relatie en het sociaal netwerk waarin de kernbegrippen mannelijk kostwinnerschap, het kameraadschappelijk huwelijk en studeren door vrouwen zal worden meegenomen. Hiermee wordt duidelijk hoe Pieter en Henny hun liefdesrelatie ervoeren.

Casestudy januari – februari 1947

‘Bovendien ben ik altijd bang, dat ik je ruïneer’¹¹⁰

De maanden januari en februari 1947 zijn de eerste maanden waarvan grote hoeveelheden correspondentie van Henny en Pieter bekend zijn. In de selectie van brieven staan de volgende thema’s centraal: relatie, afstand tot elkaar, sociaal netwerk, huwelijk, seksualiteit en studie. Het is voor Henny een periode van overgang, door haar verhuizing binnen Amsterdam naar een adres aan de Groenburgwal. Hierover had ze mogelijk twijfels, omdat Pieter schreef dat ze de woning niet als ‘twistpunt’¹¹¹ moest zien. Verder wilden zijn ouders Henny voor de verhuizing ‘gerief toestoppen’, beschreven als een pijp voor de kachel, een schenkan en ‘keulse potjes’¹¹². Ook genoemd werden een lange instructie om een boekenkast te bouwen en hoe een kolenkachel aan te maken.¹¹³ In dit stuk zal echter gefocust worden op hoe Pieter en Henny als studerende jongeren hun liefdeservaring ervoeren.

Afstand in relatie en seksualiteit

Henny beschreef in een brief van 29 januari haar gemoedstoestand en denken over hun relatie. Over het algemeen leek ze ontevreden over zichzelf: ‘Ik gedraag me tegenover jou als je er werkelijk bent heel anders dan ik me in gedacht[en] t.o.v. van jou gedraag.’ Na afloop van

¹⁰⁸ Brief van Pieter aan Henny. 31 mei 1947.

¹⁰⁹ Brief van Pieter aan Henny. 19 mei 1947.

¹¹⁰ Brief van Henny aan Pieter. 10 februari, 1947, f1v.

¹¹¹ Brief van Pieter aan Henny. 7-8 januari, 1947, f1r.

¹¹² Ibidem, f1v.

¹¹³ Brief van Pieter aan Henny. 11 februari, 1947, f2r.

samenzijn voelde ze zich vaak leeg. Haar dagelijks leven omschreef ze als afwisselend, maar ook als ‘vluchten in je studie en in vriendschap en gezelligheid met anderen.’ Als oorzaak van haar ontevredenheid lijkt Henny het lastig te vinden om te schakelen tussen het briefcontact en werkelijke ontmoetingen. Hierover schreef ze: ‘Ik kan me niet zo snel omschakelen. [...] Dan wordt het me ook duidelijk, dat ik weer heel anders gehandeld heb, dan ik van [...] was. [...] maar achteraf geeft het me een erg onvoldaan gevoel.’¹¹⁴ Onduidelijk is wat ze precies bedoelt, maar het zou een verwijzing kunnen zijn naar het ideaalbeeld dat de samenleving veronderstelt en wat ze doen. Het zich schuldig voelen over het vluchten in studie en gezelligheid kan gekoppeld worden aan het romantisch huwelijksideaal, omdat Henny er voor Pieter wil zijn in hun relatie en bij een eventueel later huwelijk. Het naar eigen zeggen onvermogen om te handelen zoals ze op het moment in gedachten had maakt haar ontevreden over hoe ze overkomt.

Henny beschreef in enkele brieven hoe ze de relatie ervoer en hoe ze zichzelf in de relatie zag. Ze schreef dat ze ‘schroom’ had van haar kant en dat ‘je geestelijk langzamer tot elkaar groeit dan lichamenlijk’. Het geestelijke gaat over de emotionele band die ze in hun relatie hadden en het elkaar op emotioneel gebied leren kennen. Henny schreef dat ze ‘gerust elkaars gemaakte fouten mogen weten’. Wat deze ‘fouten’ zijn wordt niet benoemd, maar hebben waarschijnlijk betrekking op hun relatie. Het ‘door een geweven’ van lichamenlijk en geestelijk maakte het sporadische contact voor Henny ‘onbevredigend’. Het regelmatig verwijzen naar het lichamenlijke is mogelijk een verwijzing naar het seksuele aspect van de relatie.¹¹⁵ Een andere verwijzing naar seksuele handeling is te vinden in een brief van 29 januari. Henny schreef ‘als de ergste verliefdheidshonger enig zins gestild is, en we juist weer in staat zijn samen allerlei prettige dingen te gaan doen, dan moet je weer weg’.¹¹⁶ Het noemen van verliefdheidshonger en prettige dingen doen verwijst mogelijk naar seks. Later, op 10 februari, schreef Henny: ‘Bovendien ben ik altijd bang, dat ik je ruïneer. ’t Is maar goed, dat we niet veel behoefte hebben ’t geluk buitenshuis te zoeken’.¹¹⁷ Wat ze met ruïneren bedoelt wordt niet geheel duidelijk. ‘Geluk buitenshuis zoeken’ is in combinatie met het ‘ruïneren’ mogelijk een verwijzing naar financieel aan de grond raken door veel uitgaan en het samen ondernemen van sociale activiteiten. Wel schreef Henny in de voorgaande paragraaf dat hun verhouding geen sleur moet worden. Ze schreef dat het voor een huwelijk voornamelijk ‘langs elkaar leven’ is en dat ze ‘er toch maar niet zo uitgebreid mee doorgaan’.

¹¹⁴ Brief van Henny aan Pieter. 29 januari 1947, f1r.

¹¹⁵ Brief Henny aan Pieter. 5 januari 1947, f1r.

¹¹⁶ Brief van Henny aan Pieter. 29 januari, 1947, f1r.

¹¹⁷ Brief van Henny aan Pieter. 10 februari, 1947, f1v.

Pieter sprak zelf ook van schroom, over het zich ontkleden in de nabijheid van Lammert, een mogelijke huisgenoot, wie er ‘nog niet’¹¹⁸ was. Hij bewonderde Henny’s analyses van haar emoties en schreef hierover: ‘Wellicht ~~vinden~~–worden we nog eens zo verstandig, dat dergelijke bespiegelingen niet nodig zijn. [...] Kortom, je ontspant je even, en [...] op een blijde toekomst.’¹¹⁹

Relatie

De hechte relatie tussen Henny en Pieter kwam in de eerste brief van januari naar voren. Hierin schreef Henny dat ze ‘gerust elkaars fouten mogen weten’,¹²⁰ Verder schreef ze het volgende: ‘Vanmorgen kreeg ik je brief, waar ik erg blij mee ben. Ik nam de post aan en bracht je brief stilletjes in ’t kantoor en de rest binnen. Gek, dat je tegenover je ouders zo weinig vertrouwelijk bent met de dingen, die je ’t meeste beroeren. Daarna ging ik hem achter lezen, maar Moeke had ’t al weer onmiddellijk door en kwam vragen of ik een brief uit Zwolle gekregen had. Toen bleef er niet veel anders over dan maar te lachen en te zeggen, dat ze erg slim was, maar niet zo verschrikkelijk nieuwsgierig moest zijn.’¹²¹ Henny doet hiermee een poging om de inhoud van haar schrijven met Pieter voor zichzelf en hem te houden. Het wordt in de brief niet duidelijk hoe Henny de relatie met haar moeder of ouders ziet, maar met de uitspraak lijkt ze wel gesloten te zijn over haar relatie tegenover haar ouders. Zo schreef ze dat ze een afschrift meestuurde van een eigen brief aan Pieter zijn ouders. Dit omdat ze het zelf ‘erg griezelig’¹²² zou vinden als haar ouders een brief van Pieter zouden ontvangen, zonder dat ze zelf zou weten wat erin stond. Ondanks deze wens om bepaalde aspecten van hun relatie voor zichzelf te houden, leek Henny goed overweg te kunnen met Pieter zijn ouders. Pieter beaamde dit in een eigen brief: ‘Je moest eens zien hoe graag Pa en Moe je wat gerief zouden willen verschaffen’¹²³ en dat ze dat ‘met liefde doen’¹²⁴, want ze waren erg met haar ‘ingenomen’¹²⁵. Pieter schreef daarop in dezelfde brief: ‘Je bent verschrikkelijk lief’¹²⁶.

¹¹⁸ Brief van Pieter aan Henny. 7 januari, flr.

¹¹⁹ Brief van Pieter aan Henny. 31 januari, flr.

¹²⁰ Brief van Henny aan Pieter. 5 januari, 1947, flr.

¹²¹ Ibidem, flr.

¹²² Ibidem, flr.

¹²³ Brief van Pieter aan Henny. 7-8 januari, 1947, flv.

¹²⁴ Ibidem, flv.

¹²⁵ Ibidem, flv.

¹²⁶ Ibidem, flv.

Pieter betrok Henny in januari enkele keren bij het briefcontact dat hij met zijn eigen ouders had. Hij lichtte Henny in over een brief van thuis, waarin zijn vader schreef over de medische situatie van zijn moeder. ‘Gelukkig is het goed gegaan’¹²⁷, aldus Pieter. In dezelfde brief informeerde Pieter naar de gezondheid van Henny’s moeder: ‘Is je moeder erg ziek. ‘k Wens haar het beste met haar gezondheid. Groet ook je vader.’¹²⁸

Zowel Henny als Pieter hieven hun brieven in januari aan met ‘Lieve’ of ‘Liefste’. Hun slotformules zijn buiten een enkele brief respectievelijk ‘je Pieter’ of ‘je Henny’. Deze zijn voorafgegaan met meer gevarieerde afsluitingen, waarbij verwezen wordt naar de inhoud van de geschreven brief. Deze variëren van ‘Werk ze, leef ze etc. etc.’ (H., 5 januari), ‘Dag!’ (P. 7-8, 29 januari), tot ‘t.á.t.’ (H., 10 februari), ‘Comme toujours’ (H., april) en ‘Met liefde’ (P., 11 februari). Het gebruik van Frans valt op, waar een bevoorrechte positie uit af te lezen valt, omdat het studerende Nederlandse jongeren betreft die deels bekend zijn met de buitenlandse taal. Ook wordt er logischerwijs over de liefde van elkaar geschreven, in de bijna standaard openingen met lieve en liefste.

Huwelijk en toekomstverwachtingen

Pieter benoemde in januari een mogelijke toekomst bij het benoemen van een meegestuurde foto. Hierbij schreef hij: ‘wees er zuinig op. Voor een familiealbum waar verre kleinkinderen onbegrijpelijk naar zullen kijken. Ben je niet jaloers?’ Henny schreef zich meerdere malen te verheugen op het beroep van huisvrouw. Ze schreef dat hun verhouding ‘geen sleur moet worden’ en dat het voor het huwelijk voornamelijk ‘langs elkaar heen leven’ en ‘voelt zich erg te kort geschoten in mijn taak’. Henny lijkt hier aan te geven dat ze tekortschoot in haar aandacht voor het huishouden. Maar ze schrijft Pieter ook dat dit in de toekomst niet zo zal zijn. Henny was zich bewust van de ‘dagelijkse plichten’ waar ‘volle aandacht’ aan moest worden besteed. Dit omdat de eerste naoorlogse jaren een zware beproeving waren voor de Nederlandse huisvrouw: rantsoenering bleef enkele jaren voortduren en op zuinigheid werd een beroep gedaan. De norm van de ‘zuinige en toegewijde huisvrouw’ overal aanwezig en golden standsverschillen ‘nauwelijks meer.’ (Kloek)¹²⁹ In deze laatste brief gaf ze aan met haar studie te willen stoppen, wanneer deze minder oplevert dan dat er door gewonnen wordt. Ze wilde het Pieter naar eigen zeggen zo gemakkelijk mogelijk maken wanneer hij werk en woning had (ze refereerde naar een ‘betrekking’, dit werk na zijn opleiding). Het valt op dat

¹²⁷ Ibidem, f1v.

¹²⁸ Brief van Pieter aan Henny. 7-8 januari, 1947, f2v.

¹²⁹ Kloek, *Vrouw des huizes*, 198.

Henny hier alleen schrijft over Pieter zijn werk: zelf schreef ze in februari als reflectie op haar studie: ‘Ik ga beslist meer praktisch werken na mijn kandidaats.’ Dit ‘praktisch werk’ is waarschijnlijk rondom het huis gericht, want in diezelfde brief schrijft Henny: ‘ik heb echt zin allerlei mooie dingen te maken voor ons huis.’ Verder vond ze het, zoals eerder genoemd, beter om ‘te wachten, dan maar half vertrouwelijk te zijn’¹³⁰. Het uitkijken naar praktisch werk en het maken van dingen voor een mogelijk toekomstig huis kunnen verwijzen naar het ideaal van mannelijk kostwinnerschap.

Pieter schreef op 11 februari een relatief lange brief, waarin hij op verschillende onderwerpen inging. Dit waren de buitentemperatuur, een ‘luisterspel’, het luisteren naar de ‘Winterreise’ van Schubert, tekeningen van een kerk in Oeganda en instructies voor het aanmaken van een kachel. Pieter observeerde ‘dat van de grote mannen weinig over hun vrouw wordt verteld, een stuk of wat politieke figuren daargelaten. En dan nog krijg je de indruk, dat de vrouw een geslepen figuur is, door haar vrouw-zijn de [...] en aanleiding tot intrigerende werkzaamheid.’¹³¹ Zijn betoog ging verder in een vraagstelling over het werken in loondienst door gehuwde vrouwen. Pieter stelde de vraag als volgt:

‘is er gelijk recht voor de ongehuwde vrouw en een gehuwde man. Ik veronderstel hierbij dus twee dingen, die bij het verschijnsel der werkende vrouw onveranderd blijven 1’ de gehuwde vrouw werkt normaal niet voor het onderhoud van den man 2’ indien de man gehuwd is, ^{en werkt} werkt de vrouw ‘uitsluitend’ voor het huishouden en heeft geen bronnen van inkomsten wegens werk in loondienst. Beiden veronderstellingen zijn evenwel terug te voeren tot de overweging, dat de man het meest onderhoudend is, ^{en moet zijn} in economisch opzicht. (In ander opzicht zou ik dit niet met stelligheid durven te zeggen). Vind je, dat we van deze opinie af moeten?’ Het is een interessante vraag die hij stelt, omdat vrouwen in deze globale periode (1900-1940) 20-25% van de beroepsbevolking uitmaakte en het ideaal van het ‘harmonisch gezin’ moest voor elk huishouden in de samenleving bereikbaar worden.¹³² Hierbij was de man kostwinnaar en de vrouw spil van het gezinsleven.¹³³ Pieter zijn antwoord lijkt bevestigend om het mannelijk kostwinnerschap voor een gehuwde man en vrouw te behouden, want ‘dat de man het meest onderhoudend is, ^{en moet zijn} in economisch opzicht.’¹³⁴ Dat Pieter het in loondienst werken door vrouwen als bediscussieerbare stelling opgooit tegenover zijn vriendin (en latere echtgenote), laat zien dat hij over andere maatschappelijke

¹³⁰ Brief van Henny aan Pieter. 5 januari, 1947, flr.

¹³¹ Brief van Pieter aan Henny. 11 februari, 1947, flr.

¹³² De Regt, *Ontstaan van het ‘moderne’ gezin*, 220.

¹³³ Kloek, *Vrouw des huizes*, 180-181.

¹³⁴ Brief van Pieter aan Henny. 11 februari, 1947, flv.

verhoudingen wil reflecteren of nadenken. Hierbij is directe verandering in de Nederlandse situatie voor Pieter niet direct nodig en verwacht in zijn eigen huwelijk waarschijnlijk het mannelijk kostwinnerschap te vervullen. Dit wel met een romantische en kameraadschappelijke verhouding met Henny, aan zijn brieven af te lezen.

‘Nog behagelijker dan een spinnende poes zit ik bij de kachel. Voor ’t eerst is ’t me gelukt de kachel dusdanig aan te maken dat hij ook werkelijk door bleef branden. Zeer trots ! [...] Ik vind het een v.d. moeilijkste dingen je tijd goed te verdelen. Je kunt wel zeggen, dat het begrip ‘haast’ weg moet; (momenteel zou dat trouwens niet kunnen door de economische achterstand) maar de meeste mensen voelen zich toch het prettigst als ze flink werken. Tenminste zo voel ik het. [...] ’t Is niets voor mij om alleen maar te studeren. Er is ook genoeg ander werk hier, dat ik heel prettig zou vinden, als ik niet steeds het gevoel had, dat allerlei boeken liggen te wachten. Ik ga beslist meer praktisch werken na mijn kandidaats. (!Beweer ik ook nog, dat k niet in de toekomst kan kijken; dat is ook maar bij vlagen; ik heb echt zin allerlei mooie dingen te maken voor ons huis .) De lamp doet het zo goed!’ In deze brief uit februari schreef Henny met trots dat het haar was gelukt om de kachel correct aan te maken. Een taak die mogelijk van belang was als huisvrouw en ze zo over haar vaardigheden aan Pieter per brief kon laten zien. Dit op basis van een eerdere brief waarin Pieter haar hierover instrueerde. Ook benadrukte ze dat ze van ‘flink werken’ hield en de wens had om na haar kandidaats meer praktisch werk te gaan doen. Dat ze dingen ‘voor ons huis’ wilde gaan maken lijkt te suggereren dat Henny zich niet per se op betaald werk wilde richten.

Sociaal netwerk en activiteiten

Henny beschreef het leven in Amsterdam als ‘afwijkend’, waarbij ze het verdelen van tijd (en mogelijk haar dag) lastig vond.¹³⁵ Dit is mogelijk vergeleken met haar afkomstplaats Friesche-Paalen in Friesland, een klein dorp. ‘Maar andere dingen zijn weer lang niet zo ideaal, als ik me voor-gesteld had. Om de mensen hoeft je heus niet op een dorp te gaan wonen. Verschrikkelijk kortzichtig. [...] ’t Is maar goed, dat ik geen zakenvrouw ben.’¹³⁶ Het was daarnaast ook ‘zeer afwisselend’, met ‘vriendschap en gezelligheid met anderen’.¹³⁷ Ze vond haar burens ‘bijzonder’¹³⁸ en ging ‘ze steeds aardiger vinden’¹³⁹. Andere vrije tijd vulde Henny onder andere met het luisteren naar muziek. Henny schreef in januari weinig over haar

¹³⁵ Brief van Henny aan Pieter. 10 februari 1947, flr.

¹³⁶ Brief van Henny aan Pieter. 22 mei 1947, flr – flv.

¹³⁷ Brief van Henny aan Pieter. 29 januari 1947, flr.

¹³⁸ Ibidem, flv.

¹³⁹ Ibidem, flv.

sociale contacten. Ze noemde voornamelijk iemand genaamd Afke, een huisgenote. Afke wordt op het einde van een brief genoemd: ‘Dag Pieter, ik moet eindigen. Afke beweert dat ze niet warm kan worden als ik niet kom en ’t is al weer half een’. Verder schreef Henny over haar Amsterdamse woonsituatie enkele malen in meervoud: ‘onze burens’ en ‘we leven hier toch al zo’n afwijkend leven’.

Pieter is naast zijn studie in contact met verschillende mensen. Dit zijn Lammert, Nico, Pieter Dijkema, Hans en Gerrit. Lammert is de persoon met wie Pieter over Henny en zijn relatie kan praten, wat met ‘humeur aanvaardt wordt’.¹⁴⁰ Lammert lijkt geen bewaar te hebben om deze rol te hebben. Hij komt verder voor in een brief waarin deze niet thuis is, waardoor Pieter zich kan ontkleden bij de kachel. Nico wordt genoemd bij een stopwoord van hem, ‘en zai dan?’. Pieter Dijkema kwam op 11 februari langs om te ‘maffen’ en bekeken tekeningen van ‘de kerk in Oeganda’. De bouwkunst van de niet nader genoemde kerk is waarschijnlijk een gedeelde interesse van de twee.¹⁴¹ Tenslotte ontving Pieter een brief van Hans en Gerrit, waarin Gerrit hem en Henny uitnodigde voor een verblijf ergens, met ‘verwarmde slaapkamers en televisieontvanger [...] benevens warm en/of koud stromend water’.¹⁴²

Studie

Henny klonk positief over haar studie tegenover Pieter. ‘We hadden echt prettig college vandaag. Ik zal trachten eens een overzichtje van onze studie te maken.’¹⁴³ Wel miste ze zijn aanwezigheid, waardoor ze zich verborg in studie en ‘gezelligheid met anderen’. Daarnaast wilde ze haar studie op de tweede plaats zetten wanneer dit zijn werk en inkomen ten goede zou komen. Hieruit komt ook de wens voor het mannelijk kostwinnerschap naar voren, zodat Henny zich als vrouw op het huishouden en de huiselijke sfeer kon richten. Dat ze studies met elkaar bespreken is wel een teken van kameraadschappelijk huwelijk.

Stiltes:

Lacunes zijn een nuttige manier om verborgen onderwerpen in correspondentie tegen te komen. Een van de minder voorkomende onderwerpen is de Tweede Wereldoorlog. Er wordt eenmaal verwezen naar het nationaalsocialisme op 29 januari. Henny schreef toen: ‘In Duitsland weerd [*sic*] de wetenschap helemaal in dienst gebracht v.d. ideeën, die ze daar nodig

¹⁴⁰ Brief van Pieter aan Henny. 31 januari, f1r.

¹⁴¹ Brief van Pieter aan Henny. 11 februari, 1947, f2r.

¹⁴² Brief van Pieter aan Henny. 31 januari, 1947, f1v.

¹⁴³ Brief van Henny aan Pieter. 29 januari, 1947, f1v.

hadden.’ Omdat in deze paragraaf verwezen werd naar de zelfmoord van een wetenschapper, wie verklaarde ‘dat hij meer Duitser was geweest dan wetenschapsmens’, zijn de ‘ideeën’ waarschijnlijk het nationaalsocialisme. Verdere verwijzingen naar de oorlog gaan over huishouden (‘Tegenwoordig wordt meer gevraagd van huisvrouw dan voor de oorlog’¹⁴⁴) en verandering van het sociaal bewustzijn (‘Hoopt dat oorlog sociaal bewustzijn heeft veranderd, want ieder streeft naar mooi huis en meubels’¹⁴⁵). Henny lijkt te hopen dat ongeremd kapitalisme en materialisme door de oorlog, jaren van onderdrukking en tekorten, ietwat beperkt zijn. Ze lijkt minder te hebben met het consumeren en benoemt de zware taak van huisvrouw, zwaarder dan voor de oorlog. Dit door het ontbreken van dienstbodes en huishoudhulpen, rantsoenering en grote hoeveelheid taken. ‘Nog nooit was de huisvrouw van Nederland zo onmisbaar geweest als in deze naoorlogse jaren.’¹⁴⁶.

Ondanks dat keek ze er naar uit om huisvrouw te worden, in plaats van een studiegerelateerd beroep te kiezen.

¹⁴⁴ Brief van Henny aan Pieter. 30 januari 1947.

¹⁴⁵ Brief van Henny aan Pieter. 19 februari 1947.

¹⁴⁶ Kloek, *Vrouw des huizes*, 200.

Conclusie

In dit onderzoek heb ik gepoogd een beeld te schetsen van hoe Nederlandse jongvolwassenen in de naoorlogse periode hun liefdesrelatie ervoeren en hoe deze paste binnen het ideaal van het mannelijk kostwinnerschap. Het onderzoek was in de kern gebaseerd op drie begrippen: het kameraadschappelijk huwelijk, mannelijk kostwinnerschap en het studeren door vrouwen. Uit de casestudy heb ik opgemaakt dat Pieter en Henny een hechte, persoonlijke relatie met elkaar hadden. Het regelmatig bespreken van elkaars studies en hun relatie ('We hadden echt prettig college vandaag. Ik zal trachten eens een overzichtje van onze studie te maken.'¹⁴⁷) wijst op het streven naar een intellectueel bevredigende relatie: deze voorbeelden zijn goed te koppelen aan het kameraadschappelijk huwelijk. Op het vlak van huwelijks- en toekomstverwachtingen keken Pieter en Henny grotendeels uit het door de samenleving verwachte patroon van mannelijk kostwinnerschap. Hierbij zorgde de man voor het inkomen, waardoor de huisvrouw zich volledig kon toeleveren op huishoudelijke taken. Henny schreef dat ze uitkeek naar het bestaan van huisvrouw ('ik heb echt zin allerlei mooie dingen te maken voor ons huis'¹⁴⁸) en het doen van praktisch werk ('Ik ga beslist meer praktisch werken na mijn kandidaats.'¹⁴⁹), waarbij haar studie eventueel op de tweede plaats moest komen, om Pieter zo goed mogelijk te ondersteunen wanneer hij werk en woning had gevonden.¹⁵⁰ Zowel Henny als Pieter schreven regelmatig over hun studie aan elkaar. Hierbij klonk Henny positief over haar studie, maar wist niet zeker of ze na haar kandidaats door wilde studeren. Dit afhankelijk van of het Pieter zijn zoeken naar werk en woning in de weg zou zitten.

Persoonlijke correspondentie kan zeer nuttige en gevarieerde informatie opleveren. Voordelen van het gebruik van enkele brieven, daarmee een kleine casestudy, zijn dat deze in een periode van verandering een inkijk kunnen geven in de leefwereld en het denken van de respondent. Als studenten waren Pieter en Henny in een speciale positie: ze hadden de mogelijkheid om te studeren en hun studie na de oorlog voort te zetten. Pieter schreef over het zoeken naar werk, terwijl Henny in enkele brieven aangaf uit te kijken naar het leven als huisvrouw en twijfels had over het voortzetten van haar studie. Beiden noemden een huwelijk als mogelijk einddoel, of punt waar naartoe geleefd kon worden. Echter wilden zowel Pieter als Henny hier niet teveel haast mee maken.

¹⁴⁷ Brief van Henny aan Pieter. 29 januari 1947, f1v.

¹⁴⁸ Brief van Henny aan Pieter. 10 februari, 1947, f1r.

¹⁴⁹ Ibidem, f1r.

¹⁵⁰ Brief van Henny aan Pieter. April, 1947, f1r.

Beiden hadden een vertrouwde band en schreven meerdere keren per week naar elkaar. Daarnaast noemden de brieven ook namen van vrienden met wie ze het over hun relatie kunnen hebben; Pieter met Lammert, Henny met Afke. Ze waren begaan met de actualiteit en hadden een redelijke band met hun ouders; Pieter schreef dat hij zijn ouders ‘lief had’. Over afstand in de eigen relatie wordt niet veel geschreven. Pieter en Henny leggen de nadruk op het elkaar liefhebben, zoals de aanhef met ‘Liefste’ en korte verklaringen als ‘Je bent verschrikkelijk lief’¹⁵¹ en ‘Ik heb gisteravond het 4^e pianoconcert v. Beethoven ondergaan. Die blijft toch voorlopig mijn no. 2 (no. 1 ben jij)’¹⁵² Omdat mijn onderzoek zich heeft beperkt tot het jaar 1947 is er nog veel materiaal onontgonnen. Mogelijk is correspondentie uit de daaropvolgende jaren een nuttige ingang voor onderzoek, eventueel in verband met het huwelijk van Pieter en Henny. De correspondentie tussen Pieter en Henny was inhoudelijk gevarieerd en gaf een kleurrijk beeld van hun leven, tijdens de periode van wederopbouw. Over de oorlog werd weinig geschreven, maar is in lijn met de toenmalige afname van interesse in de oorlog onder Nederlanders.

Henny leek voor zichzelf waarschijnlijk een toekomst als huisvrouw te zien, daarbij opmerkend dat het beroep zwaarder was dan voor de oorlog. Haar uitspraak past binnen literatuur over de Nederlandse huisvrouw, waarin we lezen dat de naoorlogse jaren vol tekorten en rantsoenering het voor iedereen behelpen was. Naast deze toekomstverwachtingen leefden beiden ook in het heden: bezig met studie, vrienden en niettemin elkaar. Vrijwel elke brief is dan ook getooid met ‘lieve’ of ‘liefste’. Hoe Pieter en Henny hun relatie in de latere jaren tot aan hun huwelijk ervoeren is onbekend: daarvoor is het bronnencorpus te uitgestrekt en nog niet gearhiveerd. Desalniettemin was het een casestudy met een interessante kijk in het liefdesleven van twee jongeren in naoorlogs Nederland. ‘Open minded’ maar toch vasthoudend aan de wens om terug te keren naar een normale samenleving. Om met Henny te eindigen: ‘Logeerpactijen waren erg goed, om elkaar wat beter te leren kennen, al blijf je voor je huwelijk toch grotendeels ~~naast~~ langs elkaar heen leven.’¹⁵³

¹⁵¹ Brief van Pieter aan Henny. 7-8 januari, 1947, f1v.

¹⁵² Brief van Henny aan Pieter. 5 januari 1947, f1v.

¹⁵³ Brief van Henny aan Pieter. 10 februari 1947, f1v

Primaire bronnen:

Brievencollectie Pieter en Henny, c. 1945-1950.

Castestudy:

Brief 1: Henny aan Pieter. 5 januari 1947.

Brief 2: Pieter aan Henny. 7-8 januari 1947.

Brief 3: Henny aan Pieter. 29 januari 1947.

Brief 4: Pieter aan Henny. 31 januari 1947.

Brief 5: Henny aan Pieter. 10 februari 1947.

Brief 6: Pieter aan Henny. 11 februari 1947.

Brief 7: Henny aan Pieter. April 1947.

Secondaire literatuur:

Berg, Jan Pieter, van den, *Zichtbaar verleden. Landschappen in Salland* (Oldenzaal, 2000).

Blom, Hans, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend

Blom, Hans, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007).

Bosch, Mineke, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948* (Amsterdam, 1994).

Boter, Babs, Sinke, Suzanne, 'Adjusting and fulfilling masculine roles: the epistolary persona in Dutch transatlantic letters', *The History of the Family* 21 (2016), 337-349.

Cancian, Sonia, 'The language of gender in lovers' correspondence, 1946-1949', *Gender & History* 24 (2012), 755-765. *read article*

Coontz, Stephanie, *Marriage, a history: from obedience to intimacy or how love conquered marriage* (New York, 2005).

Creighton, Colin, 'The rise of the male breadwinner: a reappraisal', *Comparative Studies in Society and History* 31 (1996), 310-337.

Engelen, Theo, 'Stiekem en met mate. Huwelijk en voortplanting in Nederland tijdens de jaren vijftig', in: Paul Luyx, Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum, 1997), 131-145.

Essen, Mineke, van, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland* (Amsterdam, 1990).

Galesloot, Hansje, en Schrevel, Margreet (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en opbouw na de oorlog* (Amsterdam, 1987).

Gerber, David, 'Acts of deceiving and withholding in immigrant letters: personal identity and self-preservation in personal correspondence', *Journal of Social History* (2005), 315-330.

Janssens, Angelique, 'The rise and decline of the male breadwinner family? An overview of the debate', *international review of social history* 42 (1997), 1-23.

Kloek, Els, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam, 2009).

Liagre Böhl, Hermann, de, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945: Een motor van wederopbouw', Hansje Galesloot en Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en opbouw na de oorlog* (Amsterdam, 1987), 15-28.

Liempt, Ad, van, *Na de bevrijding. De loodzware jaren 1945-1950* (Amsterdam, 2014).
Nederland (1945-1950)', *BMGN - Low Countries Historical Review* 96.2 (1981), 300-333.

Perry, Jos, Vossen, Hélène, 'Oude problemen, nieuwe oplossingen. De cultuur van de arbeidersjeugd en de katholieke levensscholen, 1945-1955', Hansje Galesloot, Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam, 1987), 89-114.

Professor Mr. B. M. Teldersstichting, *Echtscheiding. Divorce. Ehescheidung* (Den Haag, 1960).

Regt, Ali, de, 'Het ontstaan van het moderne gezin, 1900-1950', in: Ton Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Heerlen, 1993), 219-239.

Regt, Ali, de, 'Arbeiders, burgers en boeren: gezinsleven in de negentiende eeuw', in: Ton Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Heerlen, 1993), 193-218.

Sheridan, Vera, 'Letters of love and loss in a time of revolution', *The History of the Family* 19.2 (2014), 260-271.

Stanley, Liz, 'The epistolarium: on theorizing letters and correspondences', *Auto/Biography* 12 (2004), 201-233.

Ussel, J.M.W., van, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (Amsterdam, 1968).

Vandebroek, Hannelore, *Het geslacht van de arbeid: Opvattingen over vrouwenarbeid in Belgische katholieke intellectuele kringen (1945-1960)* (Leuven, 2002).

Bijlage 1: codeboek

Code	Label variabele	Beschrijving
SocNet	Sociaal netwerk	Omgang met kennissen in de persoonlijke omgeving.
Religie	Rol van religie	Beschrijving van de rol van religieuze instanties, activiteiten, of gevoelens in de persoonlijke omgeving.
Herkomst	Herkomstplaats	Schrijven over eigen herkomst of die van familie of andere kennissen uit de specifieke plaats.
Studie	Studie	Er wordt geschreven over de gevolgde opleiding, inclusief verwante activiteiten zoals studiereizen of tentamens.
RelResp	Relatie	Er wordt door de twee respondenten geschreven over de emotionele relatie tussen elkaar.
Reizen	Reizen	Niet studie-gerelateerde reizen, met ontspanning of vermaak als doel.
RelOuder	Relatie tot ouders	Wanneer er geschreven wordt over de eigen ouders, of die van de andere respondent.
Woon	Woonomgeving	Beschrijving van de woonomgeving door de respondenten.
Actu	Actualiteit	Wanneer er actuele gebeurtenissen worden genoemd of daarnaar verwezen wordt. Zowel regionaal, nationaal, als internationaal.
Vrij	Vrije tijd	Activiteiten die niet aan studie of werk worden besteed. Zowel in vriendenkring als in groter verenigingsverband.

Fin	Financiën	Wanneer er wordt gesproken over inkomsten, uitgaven, de kosten van producten, huur, reiskosten, bonnen, en andere goederen.
Weer	Weersomstandigheid	Beschrijving van weer en temperatuur.

Bijlage 2: transcripten geselecteerde brieven

Brief 1:

<begin transcript>*f1r*

Ik heb heel veel vergeten,

Maar:

Er is een tijd van komen en een

tijd van gaan. Dat hoordet

je weleer, Heeft je 't ook verstaan

P.A. de genesteit ?¹⁵⁴

FrieschePalen, 5 januari 1947

Lieve Piet,

Vanmorgen kreeg ik je brief, waar ik erg

blij mee ben. Ik nam de post aan en

bracht je brief stilletjes in 't kantoor

en de rest binnen. Gek, dat je tegenover

je ouders zo weinig vertrouwelijk bent

met de dingen, die je 't meeste beroeren.

Daarna ging ik hem achter lezen, maar

Moeke had 't al weer onmiddellijk

door en kwam vragen of ik een brief

uit Zwolle gekregen had. Toen bleef

er niet veel anders over dan maar

te lachen en te zeggen, dat ze erg slim

was, maar niet zo verschrikkelijk nieuwsgierig moest zijn.

Ik ben heel blij, dat we eens wat

langer met elkaar in contact geweest

zijn, al was het dan niet in een omgeving,

waar onze eigen sfeer heerste.

Het blijft altijd enigszins uit logeren

zijn. Het vertrouwelijkste komt natuur .

lijk pas als je getrouwd bent en ook in

een huis alleen met zijn tweeën bent.

Ik geloof niet zozeer, dat de onderwerpen

weggevaagd worden door elkaars nabijheid

dan wel dat er enige schroom is. (althans

van mijn kant). Het is nu eenmaal zo,

dat je geestelijk veel langzamer tot elkaar

groeit dan lichamenlijk. Daarover was

ik eerst erg verwondert; ik vond het iets

omgekeerds, maar 't schijnt algemeen zo

te zijn. En 't zal ook best komen, daar-

voor ben ik helemaal niet bang.

Dan lijkt het me beter, het zijn tijd te laten

dan te forceren. Maar misschien is

¹⁵⁴ Ondersteboven in kantlijn geschreven.

het ook alleen maar een kwestie
van wennen.

f1v

Ik zou 't nog beter per brief dan mondeling
kunnen; maar dan blijft het een
surrogaat.

Alleen het feit dat het lichamelijke en
't geestelijke zo door een gewezen zijn,
maakt, dat het samenzijn een klein beetje¹⁵⁵
onbevredigend is, als het laatste hele-
maal terzijde geschoven wordt. Maar
't is beter te wachten, dan maar half
vertrouwelijk te zijn; waarmee ik dat
helemaal niet bedoel, dat je elkaars
levensloop, tot in alle bijzonderheden
zou moeten kennen. (al zouden we
gerust elkaars gemaakte fouten mògen
weten).

Piet, ik moet eindigen. Hierbij in sluit
ik nog een brief, die ik je gisteren al
geschreven had en een afschriftje van eentje
aan je ouders, om hun te bedanken
voor al hun moeiten. Ik stuur je dat
maar, want ik zou 't zelf erg griezelig
vinden als je een brief aan mijn
ouders zou sturen (niet doen hoor!)
en ik niet wist wat er in stond.

Dag Pieter,

Werk ze, leef ze etc. etc.

Veel liefs van

je Henny

ik heb gisteravond het 4^e pianoconcert v.
Beethoven ondergaan. Die blijft toch
voorlopig mijn no. 2. (no. 1 ben jij)

De vorige brief was natuurlijk allang weer te achter.
Je had mij in een bui geschreven en ik heb je in een
soortgelijke bui geantwoord.

<einde transcript>

¹⁵⁵ Betekenis woord onbekend.

Brief 2

<begin transcript>*f1r*

7-8 Jan '47

Liefste,

Vanmorgen je brief gekregen terwijl ik op de divan lag. dat is niks bijzonders [zal] je zeggen. Het bijzondere is evenwel, dat ik hem gisterenavond tot bed heb ingewijd. Lammert is er nog niet, en ik schaam er mij dan niet, mij gisteravond bij de kachel te ontkleden. Toen ik eenmaal de [brede] weg [den] warmte kachel had betreden, nam het vlees hals overkop toe in zwakte en spoedig was de [bovenomschreven] toestand geschapen. Op de tafel, binnen het bereik mijner handen stond een flesje [lens]druppels, een glas water en lag in geduldige afwachting een Rheumia tablet. Eveneens binnen bereik waren de radio en het knopje van het licht. Eindelijk ben ik de laatste dagen van de vakantie verkouden geworden, hetgeen me niet heeft belet vanmiddag een uitgebreide inspectietocht [per] fiets te doen, om te zien hoe het ijs in de omgeving is. Dit is slecht. Schotsen en zand. Alleen op de Tweemoletjesvaart (zie de pentekening) kun je behoorlijk rijden.

Ik heb nog 6½ zakje kolen. 'k Ben da ook pas [om] (5uur) begonnen Te stoken. 'k Heb beneden gegeten.

Ik was erg blij met je brief. Alleen moet je niet denken, dat ik somber gestemd ben geweest. Ik denk, dat je teveel nadruk hebt gelezen op 't punt van de discussie over jouw kamer, waarvoor trouwens [...] in een [...] wonder [...] is. Je moet het beslist niet zo opvatten, dat [Groendburgwal] een twistpunt is. Je moest eens

f1v

zien hoe graag Pa en Moe je wat gerief zouden willen verschaffen. Moe zou naar kennissen bij wie ze nog een platte pijp wist voor je kachel. Moe dook in de kelder en kwam terug met een schenkan, gemailleerd. Vroeger gebruikten we die voor melk. Verder [over] zie je een of twee keulse potjes geven, van die lollige. Daar kun je allerlei dingen instoppen, zout of boter of wat je maar wilt. Die grote, die op zolder stond zou je ook wel kunnen krijgen. Vroeger werd daar wel brood in bewaard. Maar jullie hebben al ['n] brood-trommel. We [moete] maar eens zien in hoeverre er behoefte aan bestaat. Zonder twijfel heeft hij ook de aesthetische kwaliteiten, maar 't meest geniaal ware het wanneer hij niet uitsluitend daarom gebruikt zou worden. Want dat is juist 't leuke van die oude dingen, dat ze schoon zijn èn goed. 't Bezwaar van veel snuisterijen is, dat het doel waarvoor ze oorspronkelijk vervaardigd werden op de achtergrond is gebracht, en 't schone alleen wordt bewondert. Maar waarom is het doelmatige te verachten? Pa en Moe zijn gisteren Vast druk bezig geweest met 't inpakken, waarvoor ik, doordat ik 't schrijfwerk moest voltooien, geen tijd meer had. Ze doen dat met liefde, want ze zijn erg met je ingenomen, al vertellen ze dat niet met zoveel woorden. Ik doe dat wel. Je bent verschrikkelijk lief. De spullen zullen vrijdag of zaterdag in A'dam arriveren.

Tenzij je bezigheden in Fr.P. andere eisen stellen, zou je 't beste 11 of 12 naar Amsterdam kunnen gaan. Maak 't zelf maar uit, wat je het beste [ligt]. Zie slot v.d. brief.

f2r

Wat betreft de boekenkast lijkt het mij het beste daarvoor de eenvoudigste vorm te kiezen.

Daartoe zijn de volgende mogelijkheden o.m. denkbaar

1. Boekenplank, die wordt opgehangen. Dit is verreweg het eenvoudigste en kost het minste hout. Ook hier zijn nog wel variaties mogelijk. Het is moeilijk voor mij om een ontwerp te kiezen, daar ik niet weet, welke capaciteiten en hulpmaterialen de [...] heeft, of welke planklengten hem het beste uitkomt. Alle tekeningen, die ik geef moeten dan ook wat maat betreft niet als „maat”gevend worden beschouwd. Dit is iets wat je moet bespreken of aan eigen inzicht moet [welaten].

2. Boekenkast. Ook hier kan ik eigenlijk geen tekening maken, daar ik niet weet hoe ver ik kan gaan. ik heb allerlei schetjes gemaakt al. Die zijn echter nog niet als serieus bedoeld. Ik moet beslist eerst weten, hoe veel hout er beschikbaar is en van welke dikte.

a. Boekenkast [tout see].

b. Boekenkast met gedeelte, bij de vloer, afsluitbaar met gordijnstof

c. - - - - - - - - - - deurtje

d. - - - - - - - - - - schuifdeurtje
(en glas)

~~ad.1.~~ Ik ga o.m. uit van het beginsel, dat de kast gemakkelijk in en uit elkaar gemaakt kan worden. Dat is plezieriger bij verzending.

f2v

De breedte van de planken wordt ± 20 cm. De dikte ten minste 22 mm.

Minder kan wel, dan moet er wat meer met tussenverdeling gewerkt worden

De lengte aan planken bij een kast met 4 planken type 2a¹ is $\pm 7,50$ m

- - - - - 3 - is $\pm 5,50$ m.

Dit kan natuurlijk willekeurig veranderd worden, door de lengte van

de kast te verminderen Zo heel veel boeken hoef je toch niet te

bergen ; dan kan het beter wat eenvoudiger. Maar als je een erg

kleine boekenkast maakt daardoor, wordt deze zo, in letterlijke

zin laag bij de gronds. Dan kun je beter een plank [minder/nemen] eerst

Je moet dus informeren of hoeveel meter plank van hoeveel

cm dikte en breedte plus minus beschikbaar is ; en of er even -

tueel met enig vernieuwingswerk mogelijk is. Dit maakt 't natuur -

lijk weer veel duurder. Het verschil tussen II en III is b.v, dat

bij III voor de staande planken een dun plankje zou moeten komen

om het plankachtige v.h. geheel te camoufleren. 't Wordt dan

wat deftiger. Maar 't is constructief niet noodzakelijk. Je kunt er

ook de plank houtjes, waarop de boekenplanken steunen mee weg-

werken. Nu schei ik hier eerst mee uit, in afwachting van nadere

Gegevens.

en of 't een echte

timmerman is, die 't
maakt, dan wel een
amateur.¹⁵⁶

In de krant lees ik, dat in Zuidholland schaatstochten mogelijk
zijn, Koeg, Brasemer, Nieuwkoop. Het is erg, dat je zo ver weg
bent. Je hebt 't zeker te druk om daar te rijden?

Ik wou zaterdag of zondag naar Amsterdam. Als jij er zaterdag komt
kunnen we dan de boel uitpakken. Ik zal dan zorgen vroeg weg te
gaan om een smid te zoeken, voor de pijpen. 's Zondags kan dat natuurlijk
niet. Ik moet op één dag heen en weer, want er is geen slaapgelegenheid
Als ik maandags zou komen, dan 's middags pas, wegens colleges.

Sein even, wat je doet,
want ik wil je beslist helpen.
Is je moeder erg ziek. 'k Wens haar
het beste met haar gezondheid.
Groet ook je vader. Dag! Pieter¹⁵⁷

<einde transcript>

¹⁵⁶ Verticaal in kantlijn paragraaf 3, f2v.

¹⁵⁷ Verticaal in kantlijn paragraaf 4, f2v.

Brief 3

<begin transcript> *f1r*

Amsterdam, 29 Januari 1947

Lieve Piet,

Er is nog geen brief van je. Dat is niet vreemd, want je hebt er ook niet een van mij, maar ik krijg er toch wel een beetje heimwee van. Ik ben nooit in stemming brieven te schrijven als je net weer weg bent. Eerst zijn er nog lieve herinneringen maar spoedig wordt het zo leeg en dan vind ik iedereen vervelend en mezelf het allermeeste. Overigens moet je je dat niet te tragisch voorstellen want ik heb een zeer afwisselend leven hier, maar dat is toch eigenlijk maar vluchten in je studie en in vriendschap en gezelligheid met anderen. 't Zal er wel aan liggen, dat ik ontevreden ben over Mezelf. Ik gedraag me tegenover jouw als je er werkelijk bent heel anders dan ik me in gedacht[en] t.o.v. van jou gedraag. Ik kan me niet zo snel omschakelen. Ik ind het steeds erg jammer dat het bij ons zo'n korte ontmoeting en dan weer een scheiding is. Als de ergste verliefdheids [-] honger enig zins gestild is, en we juist weer in staat zijn samen allerlei prettige dingen te gaan doen, dan moet je weer weg en dan kun je daar weer aan wennen. En Dan wordt het me ook duidelijk, dat ik weer heel anders gehandeld heb, dan ik van [...] was. Niet dat ik dat zo heel erg vind, want het is niet erg en al was het dat, dan zou je toch steeds opnieuw kunnen beginnen ; maar achteraf geeft het me een erg onvoldaan gevoel 't Is geen zwakte, want ik kan best anders, maar als je bij me bent , krijg ik helemaal geen schuldig gevoel, alleen maar achteraf. En als je komt, heb ik 't gevoel 'd. tussenliggende week weer helemaal vergeten. Zo, dat gezwam is weer voorbij. 't Is eigenlijk meer voor mezelf bedoeld dan voor jou, maar aangesien [as] dat jij bij mij oort, mag je de verhaaltjes van mij tot mij ook wel horen.

f1v

Ken jij ir. van Meurs? (~~voorzi~~ directeur 'd. Planologie van Noord-Holland) 't Zal wel een civiel iemand zijn. Planologie lijkt me de richting waar civiel [in.s] en sociografen elkaar ontmoeten. De eerste voor de landschapskunde, de tweede voor de volks-

kunde. We hadden echt prettige college vandaag
Ik zal trachten eens een overzichtje van onze studie
te maken. 't Is te ingewikkeld om het in weinig
woorden te zeggen, vooral doordat het zo weinig
bekend is. 't Is echt een vak voor een democratisch
land met vrije meningsuiting. Je kunt gemakkelijk
gaan redeneren in een bepaalde richting ; die je zelf
zou verkiezen. Daarom is veel kritiek nodig.

In Duitsland werd de wetenschap helemaal
in dienst gebracht v.d. ideeën, die ze daar nodig
hadden. Onze Duitse [c]ollega, Karl Hanshofen
heeft tenslotte zelfmoord gepleegd, na te hebben
geschreven, dat hij meer Duitser was geweest dan
wetenschapsmens.

't Is jammer dat zo veel leuzen invloed hebben,
ook al kun je ze verstandelijk absoluut ver-
oordelen. Den Hollander doet zulke proeven
altijd zó, dat je onmiddellijk (dus zonder
te denken) moet antwoorden op zijn vragen.
Pieter, ik schei er mee uit. Het is verschrikkelijk
koud in de kamer, maar ik geniet erg van je
wanten en das. Je bent veel te goed voor mij.
Als ik bij je kom, moet je me beslist vertellen
v.d. bouwkunde.

Veel liefs,

je Henny

Onze burens zijn bijzonder. Ik ga ze steeds
aardiger vinden.

Noteer je de kapitalen, die je voor me [uitgegeven]
hebt?

<einde transcript>

Brief 4

<begin transcript> *f1r*

31 Januari 1947.

Lieve Henny,

Mijn vorige brief was geen antwoord op de jouwe; die had ik toen nog niet ontvangen. Jouw brief, waarin je je stemmingen analyseert, had veel weerklink in mij. Wellicht ~~vinden~~ worden we nog eens zo verstandig, dat dergelijke bespiegelingen niet nodig zijn. Heb ik eenmaal weer op de collegebanken gezeten, dan wordt ik in stand gehouden door het vliegwiel van de liefde. Ik tracht zoveel mogelijk intensief bezig te zijn. Steeds als de gedachte aan jou zich zo tussendoor naar voren werkt, nou, dan wordt je zo blij, dat je even met werken moet ophouden. Dan ga je even voor 't raam staan om te gaan kijken, naar de jongens die baantjes glijden op de gracht. Kortom, je ontspant je even, en [...] op een blijde toekomst. En dan os er steeds Lammert met wie ik even over jou kon praten, hetgeen gewoonlijk met humeur aanvaard wordt. vandaag hebben we de deur voor de kast weggehaald. Er moet nu nog een plank bij in. Het is een vorstelijk gezicht. We hebben plechtig verklaard nu geen boeken meer te laten slingeren. We hebben erg moeten lachen. Op een plank staan alleen maar studieboeken en op een andere van alles wat. De laatste is zeer afwisselend van kleur, wit, rood, groen, blauw De eerste is stemmig en plechtig van kleur, zeer eerbiedwekkende In „Marginalia” van Coster staat, dat geliefden een geduldige derde nodig hebben, om zich tegen te uiten over de ander. Ik ben druk bezig met de jeugdherberg. Ik zal even een schetsje maken. Verder heb ik vanmorgen een brief gekregen van

f1v

[Hans] en Gerrit. Iedereen is in blakende welstand. Gerrit nodigt ons uit, en stelt verwarmde slaapkamers en televisieontvanger in het uitzicht, benevens warm en/of koud stromend water. Hierbij een foto. Wees er zuinig op. Voor een familiealbum waar verre kleinkinderen onbegrijpelijk naar zullen kijken. Ben je niet jaloers? Lammert gaat niet voor 12 Febr. naar Amsterdam. Als je komt morgen stel ik je ook verwarmde slaapkamer ter beschikking. Voorts nog een brief van thuis gekregen. Mijn moeder wilde je nog schrijven. Ze heeft, zoals Pa schrijft, een lichte [vermaening] gehad van galstenen en [is] dadelijk weer volgens streng diët gaan leven. Gelukkig is het goed gegaan. Lammert komt net helemaal „afgepeigerd” binnen van de indoortraining. Hai, hai (en zai dan? zegt Nico altijd). Tot hier en niet verder.

Dag!

Je

Pieter

Groet Afke.

<einde transcript>

Brief 5

<begin transcript>*f1r*

Amsterdam, 10 Februari 1947

Lieve Piet,

Nog behagelijker dan een spinnende poes zit ik bij de kachel. Voor 't eerst is 't me gelukt de kachel dusdanig aan te maken dat hij ook werkelijk door bleef branden. Zeer trots ! Je bent te vroeg hier geweest Pieter. De Mensa is zo schoon geworden. Mooie geruite tafelkleden en glazen met water. 't Werkt beslist inspirerend. Ik kreeg echt netheidsbevliegingen. 't Is ook zeer gewenst hoor. We leven hier toch al zo'n afwijkend leven. Ik vind het een v.d. moeilijkste dingen je tijd goed te verdelen. Je kunt wel zeggen, dat het begrip „haast” weg moet; (momenteel zou dat trouwens niet kunnen door de economische achterstand) maar de meeste mensen voelen zich toch het prettigst als ze flink werken. Tenminste zo voel ik het. Op de Volkshogeschool genoot ik steeds maar door. Je had daar zo'n prachtige afwisseling van lichamelijk en geestelijk werk. Ik deed aan alles mee. Achteraf merkte ik pas, dat 't veel te intensief geweest was.

Die afwisseling mis ik hier echt. 't Is niets voor mij om alleen maar te studeren. Er is ook genoeg ander werk hier, dat ik heel prettig zou vinden, als ik niet steeds het gevoel had, dat allerlei boeken liggen te wachten. Ik ga beslist meer praktisch werken na mijn candidaats. (!Beweer ik ook nog, dat k niet in de toekomst kan kijken; dat is ook maar bij vlagen; ik heb echt zin allerlei mooie dingen te maken voor ons huis .) De lamp doet het zo goed!

f1v

Voor Juliana hoop ik dat de baby direct geboren wordt, maar die reden wegdenkende (zo egoïstisch ben ik overigens niet) had ik liever dat 't nog even duurde. We moeten ons (elkaar) niet te veel verwenen. Waar moet dat heen! De status quo verandert immers nog lang niet. Ik zag er Zondag erg tegen op, dat je weer weg moest, maar dat was weer „'t lijden dat men vreest en dat niet op komt dagen.” Ik moet hard werken,, jij nog harder misschien en onze verhouding moet geen sleur worden. Logeerpartijen waren erg goed, om elkaar wat beter te leren kennen, al blijf je voor je

huwelijk toch grotendeels ~~naast~~ langs elkaar
heen leven. We moeten er toch maar niet zo
uitgebreid mee doorgaan. 't Is toch maar
half en dan kan 't bijzondere er gemakkelijk
afgaan.

Bovendien ben ik altijd bang, dat ik je
ruïneer. 't Is maar goed, dat we niet
veel behoefte hebben 't geluk buitenshuis
te zoeken.

Dag Pieter, ik moet eindigen. Afke beweert
dat ze niet warm kan worden als ik
niet kom en 't is al weer half een.
Maar eerst de brief op de bus.

t.á.t.

je Henny

<einde transcript>

Brief 6

<begin transcript> *f1r*

11 Febr. 1947

Lieve Henny,

Tegenwoordig kijk ik meer op de thermometer dan op mijn horloge. (Als ik wil weten hoe laat het is zet ik de radio aan om naar het gehalte van het programma schat ik dan de tijd , tevens afgaande op het gehalte van mijn maag). De temperatuur fluctueert vandaag met de schepjes kolen die ik eën voor een over de dag verspreid. Vanmorgen was het 41°. Het maximum was 55°. Het is nu 52° (daar-net 50°, maar hij ligt onder de studeerlamp, die ik juist heb aangestoken. (fout: aandoen en opsteken; ik ben onder de invloed van [Signor] Rivaldi uit het spannende verhaal van Kappie en het goudschip. [Signor] Rivaldi zegt ook zulke dingen) –

De school zit nog een week dicht. Toen ik thuis kwam was Lammert juist bezig weg te gaan. Nico gaat Donderdag naar huis. De baby zal dan ook wel opschieten. Die arme prinses, wat moet het erg zijn om zo in het middelpunt van de belangstelling, die niet altijd onbaatzuchtig is, te moeten staan. Er hangen hier ergens roze suikerbaby's in een etalage. 't Is toch wel erg.

De [brug] van [Maris] heeft een plaats gekregen. Het is de mooiste plaat van de kamer. Vandaag heb ik tweemaal met bijzonder genoegen naar de radio geluisterd. Vanmiddag werd de gehele „Winterreise” van Schubert gezongen. Heel romantisch wordt daarin verhaald van een ongelukkige liefde van een

f1v

12 Febr.¹⁵⁸ gezel, die weemoedig rondzwerft. En gisteravond was er een Luisterspel over Hoofd en Bredero (Hei, 't was in de mei), ook al over amoureuze perikelen. Maar buitengewoon aardig. Ik heb dadelijk in een literatuurboek gekeken of er iets over vermeld wordt, maar 't was niet het [gevoel]. Het is trouwens heel merkwaardig, dat van de grote mannen weinig over hun vrouw wordt verteld, een stuk of wat politiek figuren daargelaten. En dan nog krijg je de indruk, dat de vrouw een geslepen figuur is, door haar vrouw-zijn de [...] en aanleiding tot intrigerende werkzaamheid. In-middels is de eerste vrouwelijke notaris benoemd. Ik duid hier eigenlijk terloops het probleem der werkende vrouw aan. Ik kan de vraag bijvoorbeeld zo stellen : is er gelijk recht voor de ongehuwde vrouw en een gehuwde man. Ik veronderstel hierbij dus twee dingen, die bij het verschijnsel der werkende vrouw onveranderd blijven 1' de gehuwde vrouw werkt normaal niet voor het onderhoud van den man 2' indien de man gehuwd is, ^{en werkt} werkt de vrouw „uitsluitend” voor het huishouden en heeft geen bronnen van in-

¹⁵⁸ In kantlijn linksboven op blad.

komsten wegens werk in loondienst. Beiden veronderstellingen zijn evenwel terug te voeren tot de overweging, dat de man het meest onderhoudend is, ^{en moet zijn} in economisch opzicht. (In ander opzicht zou ik dit niet met stelligheid durven te zeggen). Vind je, dat we van deze opinie af moeten? Zo nee, dan moet de vraag ontkennend worden beantwoord. Zo ja, dan ook, omdat de man voor meer mensen zorgt. Als we de vraag stellen voor de ongehuwde vrouw en de ongehuwde man, daarbij onderstellend dat zij zo blijven, dan kan in 't algemeen de vraag bevestigend worden beantwoord. (behoudens al dan niet vermeende geschiktheid voor bepaalde beroepen). De derde mogelijkheid : gehuwde vrouw – ongehuwde man vraagt een

f2r

definitief andere instelling. Zijn er volken, bij welke ~~waarbij~~ de vrouw eigenlijk het economisch potentieel beheerst?

Je zou subiet deze brief eerder gekregen hebben, maar gisteren kwam onze vriend Pieter Dijkema om hier te maffen. Je snapt, dat we al gauw de tekeningen bekeken van de kerk in Oeganda. Het blijkt, dat hij door eenvoudige contouren iets krijgt, wat lijkt op vroeg-Christelijke bouwkunst. Hierbij past een schets van hetgeen in mijn hoofd is blijven hangen. In de toren komen waarschijnlijk geledingen. 'k Heb ze er daarom maar vast [...] geschetst. Er komt bovendien een doopkapelletje bij. Daarin komt alleen een bovenlicht. Verder komt er misschien een zilveren duifje in te hangen. Voor het begrip hiervan zal ik even de bijbel citeren. (de [huh] [...] aan Johannes deen Doper).

„Deze Johannes nu droeg een kleed van kemelhaar.....”

„Toen nu Jezus gedoopt was, rees hij testond uit het water op. En zie, de hemelen werden geopend, en hij zag den geest Gods neerdalen als een duif en op hem komend ; en zie, uit de hemelen werd een stem gehoord, welke zeide : Dit is mijn geliefde zoon, in wien ik welgevallen heb..”

Ik doe hierbij ook een plaatje van het gezicht vanuit

Vrouwjutteland [zo]. Bij bepaalde (stijllicht) belichting zie je de sneeuw hier en daar liggen.

Lieve Henny, ik heb je brief met [...]

gelezen. Ik [...] je een prijzend woord doen toekomen, vanwege je kachelaanmaaksucces. Het geheim is: drie handen vol papier, twee handen vol hout, 't Hout even flink vlam laten

f2v

vatten. Dan een laagje kolen. Dit een beetje op laten komen en dan successievelijk het vuur verder opbouwen. 't Beginzel is gelegen in de vuuroverdracht van licht ontvlabare stof naar stoffen die moeilijk willen beginnen te branden. Theoretisch kun je op deze wijze zelfs keistenen laten branden.

Overigens heb ik ook wel even moeten lachen.

(10 dagen is te lang.)

[Kom], narigheid van ellende, dichter T.H. → 4 dagen [leusterdam].

En nu bezorgde correctie. Je kunt toch niet na één gebeurtenis

gaan generaliseren.

't Is gek, ik sta tegenwoordig altijd voor huishoudwinkels te kijken en bezie afwisselend met welgevallen en misprijzen de artikelen.

De radio zegt, dat onderwijsinstellingen geen kolen meer krijgen. Misschien krijgen jullie ook nog [...]. In dat geval zou ik het heel goed begrijpen (ik [...] 't woord goedvinden niet gebruiken). als je, baby of geen baby, naar huis zou gaan, ongeacht andere afspraken.

'k Heb in de bibliotheek gekeken naar literatuur van zuidholland.

Er was iets van Heemschut. Verder alleen technische werken. Toch lijkt mij de waterstaatkundige toestand ook van belang, vanwege de nasleep ervan. Of het invloed op het volks[...] heeft durf ik nauwelijks te zeggen. Ik weet niet goed, hoe dat zich als karakteristiek zou uiten, in het individu. Wel heb je andere dingen, zoals autonomie in kleinere kring, maar met [...] verantwoordelijkheid, in de wetenschappen.

Maar wie merkt er nu iets van een waterschap, in een stad.

Waterkeringen worden niet begrijpend aangekeken. Molens zijn er om te fotograferen en er schilderijen van te maken. Alles wordt ambtelijk voor je gedaan. De meeste mensen lezen van de „worsteling” in de krant, maar wie worstelt metterdaad?

Hierbij houd ik op.

Met liefde

je

Piet

De sociografie dient niet te houden van heroïsche mystificatie.¹⁵⁹

<einde transcript>

¹⁵⁹ Tekst verticaal in kantlijn, links onderaan op blad.

Brief 7

<begin transcriptie>*f1r*

xxx, Maandagavond, ? april 1947

Liefste Piet,

Flink opgeschoten zijnde, mag ik je wel even een briefje schrijven. 't Gaf me zo'n raar gevoel, dat je met lege maag en een te late trein naar Delft ging. Die feitjes zijn op zichzelf niet zo verschrikkelijk, maar ik ben toch wel erg te kort geschoten in mijn taak. Even een geruststelling, dat je beslist niet bang hoeft te zijn, dat de toekomst [ongeveer] evenzo zal zijn. Als jij een betrekking + studie hebt, dan zal ik het allergelukkigst zijn, als ik het voor jou zo gemakkelijk mogelijk kan maken ; dan zal de sociografie met een kleine plaatsje genoeg moeten nemen. We zijn er nog niet, als we alleen maar veel van elkaar houden. Ik ben me er zeer van bewust, dat er ten volle aandacht dient te worden besteed aan de dagelijkse plichten. We zijn ook een economische éénheid. Niet bang zijn, dat je moet afwassen hoor Piet! (Dit niet, omdat ik allerlei karweitjes „onmanlijk” zou vinden, maar je zult het wel druk genoeg krijgen).

Dit niet als grapje bedoeld!

Met bovenstaande wil ik alleen maar zeggen, dat ik niet zomaar kan zeggen of ik mijn studie kan voltooien. Als er meer door verloren gaat dan er door gewonnen wordt, dan ga ik wveel liever wat voor mezelf werken.

f1v

Die zin over beschaving en uiterlijke verfijning zal ik bij nader inzien toch maar veranderen. Bedankt voor de aanwijzing.

kun je me in de zomervacantie ook wat met geologie helpen. Ik ben erg slecht in alles, waar natuurkunde bij te pas komt. We gaan dan geologie in natura bekijken.

Ik ben verschrikkelijk slaperig. 't Zal me benieuwen of ik 't ooit nog eens , zal presteren vroeg naar bed te gaan als jij er bent.

Dag Pieter,

Comme toujours,
je Henny

Mijn ogen zijn dichtgevallen !

(’t valt toch nog mee).
<einde transcript>